

## LA RELIGIOSITAT EN LA CONTRAREFORMA A LA CORONA D'ARAGÓ EN TEMPS DE FELIP II (1563-1598)

Joan BADA ELIAS

### I. INTRODUCCIÓ METODOLÒGICO-HEURÍSTICA

De tots és coneguda la controvèrsia sobre el concepte de Contrareforma i el seu abast. No cal entrar ara en la qüestió, però sens dubte sí que cal acotar el concepte de *religiositat*. L'abast de la meua aportació gira a l'entorn dels aspectes que, a partir de l'aplicació dels decrets reformadors del Concili de Trento, van anar configurant les dimensions celebratives de la fe del poble cristià, millor dit, la vida de la pietat catòlica, tenint present que arran de les reformes del segle XVI el catolicisme esdevingué una branca del cristianisme, i atenent també els dos àmbits que engloben aquesta dimensió celebrativa: el de la litúrgia, regulada per les ordenances rituals, i el de l'expressió popular, més informal i espontània; deixo de banda els aspectes institucionals o estructurals, que altres afronten en les seves comunicacions, excepte en els casos de les noves fundacions dels instituts de vida religiosa, pel fet que aporten llocs celebratius de la fe dels fidels i expandeixen devocions específiques, a més de contribuir a la difusió de les genèriques.

Deixo de banda la religiositat a les zones morisques de la Corona d'Aragó, perquè és una qüestió que no afecta tots els bisbats i perquè mereix un tractament especial, peculiar i propi.

#### 1. Configuració eclesiàstica de la Corona d'Aragó

Malgrat el que acabo de dir, penso que em cal definir *eclesiàsticament* la Corona d'Aragó, que al llarg del regnat de Felip II (1556-1598) va veure varia-

da la seva *geografia eclesiàstica* a causa d'un conjunt de causes socioreligioses.<sup>1</sup>

La qüestió morisca, juntament amb les tensions que els pobles valencians de la diòcesi de Cartagena vivien per la seva vinculació eclesiàstica a la Corona de Castella, portà a la creació de la diòcesi d'Oriola el 14 de juliol de 1564 i segurament contribuïren també a la desmembració de la de Sogorb del bisbat d'Albarrasí, decidida el 21 de juliol de 1577; ambdues, amb Mallorca, configuraren la província eclesiàstica de València, creada a finals del segle anterior.

Simultàniament, el 30 de juliol de 1577 es creava la diòcesi de Terol, vinculada a la d'Albarrasí, que quedaven incorporades a la província eclesiàstica de Saragossa, a la qual s'adscrivien també les dues diòcesis originades de la partició de la d'Osca, el 18 de juny de 1571, les de Barbastre<sup>2</sup> i Jaca; situades ambdues a la frontera pirinenca, el rei volia controlar i tamponar simultàniament la possible infiltració dels calvinistes francesos, com posa de relleu el bisbe Malaquías de Asso en la relació *ad limina* de l'any 1597, dient que, malgrat la proximitat del Bearn, els seus diocesans no sols es mantenen en la fe sinó que molts («quamplurimi») dels habitants del Bearn passen al bisbat de Jaca per batejar els seu fills i rebre els altres sacraments.<sup>3</sup> Tarassona formava també part d'aquesta província eclesiàstica, que perdria, en reajustar-se els límits de les províncies eclesiàstiques, els bisbats de Calahorra, adscrit a Burgos en 1574, i Pamplona.

A aquesta mateixa raó, fer front a la presència calvinista, es deu en gran part la creació del bisbat de Solsona, el 19 de juliol de 1593,<sup>4</sup> dotat amb els béns de la canònica agustiniana suprimida com tantes d'altres de Catalunya conjuntament amb un bon grup de petits priorats benedictins, i situat al cor de la Catalunya central; juntament amb Elna, que en el Concili Provincial de 1564-1566 demanava d'incorporar-se a la província tarraconense,<sup>5</sup> i les tradicionals seus de Barcelona, Girona, Lleida, Tortosa, Urgell i Vic, configuraven la província eclesiàstica que tenia la seva capitalitat a Tarragona.

En acabar, doncs, el regnat de Felip II, la Corona d'Aragó tenia tres províncies eclesiàstiques: Tarragona, amb vuit sufragànies, València, amb quatre, i Saragossa, amb sis.

1. Cf. Demetrio MANSILLA, «Geografía eclesiástica», en *Diccionario de Historia Eclesiástica de España*, vol. II, Madrid: C.S.I.C. – Instituto Enrique Flórez 1972, pp. 983-1014 i, més concretament, pp. 1006-1008.

2. Amb dos-cents pobles, dels quals només cinc arribaven a tres-centes cases i amb població totalment muntanyenca, com explica el segon bisbe de Barbastre, Miguel Cercito, antic canonge regular de sant Agustí de la seu saragossana, en la relació de la visita *ad limina* de l'any 1590.

3. Archivio Segreto Vaticano – S. Congregatio Concilii Relationes, llig. 407.

4. Cf. Joan BADA, «Context històric de la creació del Bisbat de Solsona», en *Bisbat de Solsona, quatre-cents anys*, Solsona 1995, pp. 94-99; «Concessió del títol de ciutat a Solsona», en *Solsona, 400 anys d'història*, Solsona: Ajuntament 1994, pp. 15-26.

5. Cal corregir Mansilla, que dóna com a data la del 18 de maig de 1573.

## 2. Les fonts per a aquest estudi

En la congregació general del dia 22 de gener de 1546, a proposta del bisbe de Feltre, Tommaso Campeggio, el Concili decidia anar afrontant simultàniament en els seus treballs els temes doctrinals i els de la reforma. L'oposició a la decisió conciliar, fins i tot del papa Pau III, manifestada durament en nom seu pel legat Marcello Cervini, féu que aquesta no es plasmés en un decret conciliar, però que fos observada fàcticament en el desenvolupament de la tasca a realitzar.<sup>6</sup> Això vol dir, per tant, que la primera font d'aquest treball són els decrets de reforma del Concili que fan referència a la dimensió religiós-celebrativa o pietosa de la comunitat catòlica.

En el capítol 2 del decret de reforma de la sessió 24<sup>a</sup> s'havia establert que les províncies eclesiàstiques haurien de celebrar triennalment concili i en el capítol 2 de la sessió 25<sup>a</sup> s'insistia en el tema: «Manda el Santo Concilio a los Patriarcas, Primados, Arzobispos, Obispos, y demás personas que por derecho, o por costumbre, deben asistir a los concilios provinciales, que en la primera [sic] sínodo provincial que celebren después que se acabe el presente Concilio admitan abiertamente todas y cada una de las cosas que se han definido y establecido en él.»<sup>7</sup> El papa Pius IV, atenent al prec conciliar de ratificar els decrets, ho féu amb la butlla *Benedictus Deus*, amb data 26 de gener de 1564, tot i que no fou publicada amb el ritual acostumat fins al 30 de juny del mateix any;<sup>8</sup> aquesta aprovació obria el camí de la reforma catòlica posttridentina.

La segona font a tenir present són, doncs, els Concilis Provincials celebrats a les capitals de les tres províncies de la Corona d'Aragó: Tarragona, amb les sufragànies de Barcelona, Girona, Lleida, Urgell, Vic, Tortosa, a les quals s'afegiria durant el concili la diòcesi d'Elna; València, amb les sufragànies de Mallorca i Oriola, recentment creada; i Saragossa, amb les sufragànies de d'Osca-Jaca, Calahorra-La Calzada, Sogorb-Albarrasí, Pamplona i Tarassona.<sup>9</sup> Excepte la metròpoli tarraconense que, seguint la seva tradició només trencada pel regalisme de Carles III, celebrà vuit concilis provincials

6. Per a tota la història continua essent vàlida l'obra d'Hubert JEDIN, *Il Concilio di Trento*, Brescia: Morcelliana 1949-1962, 4 vols. Per a les actes conciliars faig servir l'edició bilingüe (llatí-castellà) de *El sacrosanto y ecumenico Concilio de Trento, traducido al idioma castellano por don Ignacio López de Ayala, agregase el texto original corregido según la edición auténtica de Roma, publicada en 1564, Madrid (Imprenta Real) 1785*.

7. Cf. *El sacrosanto*, 493.

8. Cf. *Bullarium Romanum*, vol. VII: 1559-1572, Torino 1862, pp. 244-247.

9. «Concilio de Valencia 1565» i «Concilio de Zaragoza 1565», en *Colección de Cánones y de todos los Concilios de la Iglesia española, traducida al castellano con notas e ilustraciones por D. Juan Tejada y Ramiro*, Tomo V, Madrid: Pedro Montero 1855, pp. 261-313 i 347-360. També José SÁENZ DE AGUIRRE (ed.), *Collectio maxima Conciliorum omnium Hispaniae et novi orbis*, tomo VI, Romae: Anotii Fulgeri 1756.

més durant el regnat de Felip II,<sup>10</sup> les altres dues metropolitanes no convocaren, malgrat la disposició conciliar abans citada, cap altre concili provincial.<sup>11</sup>

El tercer esglaó són els sínodes diocesans, ordenats també per Trento per a arribar a l'aplicació diocesana dels decrets de reforma en el capítol 2 de la sessió 24<sup>a</sup>, que manava la seva celebració anual a ser possible en els dies immediats a la Pasqua de Resurrecció. En aquest cas les fonts impreses són bastant escasses, ja que la col·lecció publicada per la Biblioteca de Autores Cristianos no ha arribat encara a aquesta època. Cal recórrer, doncs, a la bibliografia sobre el tema, que tampoc no és gaire abundant. Diguem, però, que tots els bisbats en celebraren amb major o menor freqüència.<sup>12</sup>

Si aquests tres passos marquen la línia descendent des de la proclamació del decret en el Concili de Trento fins a la seva aplicació, és important verificar-ho. Dues són les fonts per a fer-ho: les visites pastorals i les relacions presentades pels bisbes en la visita *ad limina*, tot i tenir molt present que aquests són informes presentats a la superioritat i que la seva fiabilitat no és total pel que fa referència a les qüestions de vida i costums; sí que ho és, en canvi, per les dades estadístiques que aporta. En el primer camp, el de les visites pastorals, les biografies dels bisbes de l'època ajuden força a poder-les refer: les de Juan de Ribera<sup>13</sup> per a València, la del bisbe José Esteve per a Oriola<sup>14</sup>, les dels bisbes de Mallorca Diego de Arnedo<sup>15</sup> i Juan Vich Manrique,<sup>16</sup> la de Guillem Cas-

10. Els anys 1573-1574, 1575, 1580, 1584, 1586, 1587, 1591-1592 i 1598. Les constitucions conciliars, excepte del darrer, figuren en *Constitutiones Provincialium Tarraconensium, quibus sunt in calce voluminis adiectae nonnullae, quae inutiles et superfluae visae sunt ex decreto secundi concilii provincialis celebrati sub illustrissimo D. D. Joanne Teres, archiepiscopo tarraconensi*, Tarracone: Philippum Robertum 1593.

11. Cf. «Concilios nacionales y provinciales», en *Diccionario de Historia Eclesiástica de España*, vol. I, Madrid: CSIC - Instituto Enrique Flórez 1972, pp. 537-576.

12. Cesaugustana: Barbastre (1575, 1586, 1597), Jaca (1572-1578, 1584, 1593, 1594), Osca (1565, 1585, 1594), Terol (1579, 1588) i Saragossa (1569). Tarraconense: Barcelona (1566, 1570, 1571, 1572, 1574, 1575, 1584, 1586, 1592, 1597), Girona (1574, 1575, 1577, 1583-1584, 1586-1588, 1591-1597, 1598), Lleida (1562-1564, 1569, 1573, 1583), Solsona (1598), Tarragona (1566, 1579, 1581), Tortosa (1575), Urgell (1580), Vic (1581, 1591, 1593, 1596). Valentina: Oriola (1559, 1600), Sogorb (1566, 1586, 1592) i València (1566, 1578, 1584, 1590 [2], 1594, 1599).

13. Ramon ROBRES LLUCH, *San Juan de Ribera, patriarca de Antioquia, arzobispo y virrey de Valencia 1532-1611*, Barcelona: Juan Flors 1960. És també útil per a València Vicente CÀRCEL ORTÍ, *Historia de la Iglesia de Valencia*, Valencia: Arzobispado 1987, 2 vols.

14. Joaquín MARTÍNEZ VALLS, «Semblanza biográfica del obispo de Orihuela don José Esteve Juan 1551-1603 y sus relaciones ad limina», en *Anthologica Annu* 26-27 (1979-1980) 55-612.

15. Lorenzo PÉREZ MARTÍNEZ, *Las Visitas Pastorales de don Diego de Arnedo a la diócesis de Mallorca* (Monumenta Maioricensia II-III), Palma de Mallorca 1963-1969, 2 vols.

16. Guillermo PONS, «La reforma eclesiástica en Mallorca durante el pontificado de D. Juan Vich y Manrique de Lara (1573-1604)», *Anthologica Annu* 6 (1968) 175-325.

sador per a Barcelona.<sup>17</sup> En el segon camp, el de les relacions *ad limina*, la situació investigadora en aquests moments és la següent: estan publicades les relacions dels bisbats valencians de la província eclesiàstica de València, exceptuant, per tant, les de Mallorca;<sup>18</sup> estan transcrites i en preparació per editar les corresponents als bisbats de la Tarraconense.<sup>19</sup> Es troben a l'Arxiu Secret Vaticà les dels bisbats aragonesos; he pogut fer servir les de Saragossa, Barbastre i Jaca.<sup>20</sup>

Lògicament, altres fonts són la història dels diversos instituts religiosos –als quals faré referència, en tot cas, en el moment oportú– i l'anàlisi de les fonts inquisitorials, que poden sens dubte enriquir el coneixement més aprofundit de la mentalitat del poble cristià-catòlic de la Contrareforma, però no forçosament en els aspectes celebratius, que són, com he dit abans, els elements primordials en la definició de la religiositat, religiositat que he acotat com l'objecte formal de la meva ponència.

## II. LES FONTS DE LA RELIGIOSITAT

### 1. *Els decrets tridentins*

Faig referència exclusivament a aquells decrets que són susceptibles de ser aplicats al camp de la vida de pietat dels fidels, no als que fan referència a la reforma en general i ni tan sols als que assenyalen aspectes de la vida del clergat, excepte en aquells casos que puguin tenir derivacions d'aplicabilitat en el tema central de la meva aportació, la religiositat.

a) Un primer bloc de decisions són les que garanteixen l'atenció pastoral als fidels, és a dir, les *parròquies*, i, per tant, també les referències a *rectors i vicaris*, com a detentors de càrrecs pastorals no en l'aspecte d'eclesiàstics o sacerdots. La sessió 21<sup>a</sup> repescava el decret de la sessió 7<sup>a</sup>, capítol 5, que manava als bisbes nomenar «vicaris idonis» quan els rectors tinguessin acumulades diverses parròquies (cap. 4), i obligava els rectors i assimilats «a prendre com a associats en el seu ministeri el nombre de sacerdots necessaris per a

17. Joan BADA ELIAS, *Situació religiosa de Barcelona en el segle XVI*, Barcelona: Facultat de Teologia de Barcelona – Balmes 1970.

18. *Relaciones sobre el estado de las diócesis valencianas. Edición, estudio diplomático y demográfico, notas e índices por M<sup>a</sup> Milagros Cárcel Ortí. Introducción general por Vicente Cárcel Ortí*, Valencia: Generalitat Valenciana 1989, 3 vols.

19. Transcripció realitzada per Josep M. Marquès, el qual m'ha permès el seu ús *pro manuscripto*.

20. Archivio Segreto Vaticano – S. Congregatio Concilii Relationes, 162 A, 110 i 407 respectivament. Són publicades, encara que de forma breu, les d'Albarrasí en Juan José POLO RUBIO, «Las visitas ad limina de los obispos albarricenses Pedro Jaime (siglo XVI) y Juan Francisco Navarro Salvador (siglo XVIII)», *Hispania Sacra* 39 (1987) 589-615.

administrar els sagraments i celebrar el culte diví» (cap. 7), però, a més, urgia els bisbes a nomenar vicaris els rectors «illetrats o imperits» (cap. 6) i a crear noves parròquies quan hi hagués distància o dificultat excessiva d'accedir a la parròquia, i això havien de fer-ho encara que els rectors s'hi oposessin; correspondria al poble mantenir els nous rectors si no hi havia rendes per aplicar (cap. 4). En la sessió 24<sup>a</sup> no sols es manava que les parròquies estiguessin ben delimitades (cap. 13), sinó que s'establia el nou sistema d'accés als càrrecs pastorals, les oposicions, encaminades a garantir de forma eficaç el nivell intel·lectual del rector de la reforma (cap. 18).

b) Aquest nivell que es volia garantir era exigit per la insistència dels decrets conciliaris sobre la *predicació* i la *catequesi*. Ja en la sessió 5<sup>a</sup> s'havia establert la càtedra d'Escriptura i urgit la predicació tant a les catedrals com a les parròquies, especialment els diumenges i festius, però ensems s'establia l'obligació de mantenir almenys «un mestre que ensenyi gratuïtament la gramàtica als clergues i altres estudiants pobres, a fi que puguin, mitjançant Déu, passar a l'estudi de la Sagrada Escriptura»; l'obligació no afectava solament a les seus episcopals, sinó també els llocs on no podia haver-hi càtedra de teologia, que eren evidentment la gran majoria dels pobles, com es reflectirà en les disposicions de les visites pastorals. En la sessió 24<sup>a</sup> el Concili posava el llistó encara més alt. Si abans eren els diumenges i els dies festius els dies d'obligada predicació, ara s'afegeix, d'una banda, que cal fer-la en la llengua del poble, que ha de versar sobre l'Escriptura, «ometent qüestions inútils», i que s'ha de fer a la missa major. Per altra banda, els dies de predicació es veuen augmentats en establir l'obligació de predicar també per Quaresma i Advent diàriament —o almenys tres dies a la setmana—; s'estableix a més a més que el catecisme serà ensenyat cada diumenge i dia festiu als infants (cap. 4). No ha d'estranyar, doncs, que en el decret de reforma sobre la missa, de la sessió 22<sup>a</sup>, també s'insisteixi sobre l'obligació d'anar a la parròquia els dies festius i els diumenges, ja que eren els rectors els qui resultaven obligats a fer aquesta predicació i no els celebrants d'altres esglésies. També s'estableix l'obligació de fer una catequesi prèvia a la celebració dels sagraments, que calia fer en «llengua vulgar» (cap. 7).

c) Considerant-lo com a complement de la predicació oral, el Concili aprova, en la sessió 25<sup>a</sup>, el decret *sobre la invocació, veneració i relíquies dels sants i de les sagrades imatges*, que serà un dels aspectes que a partir de Trento els bisbes controlaran de manera especial en fer la visita pastoral. El decret, un cop ratificada la licitud i dignitat tant de la veneració a les relíquies com a les imatges dels sants, fonament i base de bona part de la religiositat popular, remarca l'aspecte didàctic d'aquestes i urgeix les mesures necessàries perquè sigui així, al mateix temps que mana que es lluiti contra la superstició, el lucre econòmic, la bellesa escandalosa, i urgeix, gravant la consciència dels pastors, que no es cometin abusos en el menjar i el beure en celebrar les festes dels sants. El Concili confia als bisbes la regulació de la veracitat de les relíquies i

de les noves devocions, prèvia consulta al Romà Pontífex. En el text del decret s'aporta com una de les raons d'aquestes disposicions «la santedat que és pròpia de la casa de Déu»; com veurem després, aquesta santedat serà una de les preocupacions episcopals i abraçarà no sols l'interior de les esglésies sinó també el seu àmbit exterior.

d) No crec que calgui notar la importància de l'*estructura sacramental* en el catolicisme i com aquesta s'enforteix a Trento, que n'establí definitivament el nombre septenari enfront de la doctrina dels reformats, que els havien reduït a baptisme i cena; però també és cert que, des del punt de vista de la meua anàlisi, en aquesta aportació no tots tenen la mateixa repercussió a l'hora de parlar de la religiositat popular.

La sessió 22<sup>a</sup> és dedicada íntegrament a l'*eucaristia*. Del decret doctrinal *–doctrina sobre el sacrifici de la missa–* només cal accentuar l'afirmació que «no ha semblat convenient als Pares que se celebri la missa en totes les seves parts en llengua vulgar», però també assenjala que caldrà que els rectors expliquin les parts de la missa en una catequesi adequada, recomanació que en gran part fou oblidada (cap. 8).<sup>21</sup> El decret reformador *–sobre el que cal observar i evitar en la celebració de la missa–* és molt limitat i assenjala que cal seguir el ritual, suprimir les músiques escandaloses i els trops, evitar els abusos econòmics en les misses noves i en l'almoïna de les misses, que no es pot celebrar l'eucaristia fora de les esglésies i oratoris i condemna algunes pràctiques supersticioses com la de celebrar-la amb un nombre determinat de llums. En la sessió 25<sup>a</sup> el Concili donarà disposicions per a poder reduir el nombre de misses fundades, ja que moltes vegades aquestes oferien poca almoïna i s'acumulaven sense poder-les celebrar (cap. 4) creant problemes de consciència als bons rectors, i podien lesionar els drets dels fidels i les seves famílies, que havien establert la fundació. De fet, en les visites pastorals trobarem molt generalitzada l'atenció a complir les voluntats dels difunts en aquest aspecte i la urgència dels visitadors que els familiars dels difunts compleixin les últimes voluntats.

En ordre a valorar i facilitar la reconciliació dels pecadors *–penitència o confessió–*, el decret de reforma de la sessió 24<sup>a</sup> estableix el càrrec de penitencier a les catedrals a fi de poder absoldre dels pecats reservats i recomana que s'imposin penitències públiques als pecadors públics (cap. 8), cosa que no es va fer, com lamentaria setanta anys més tard Antoine Arnauld en la seva obra *Sobre la freqüent comunió*, base del jansenisme pastoral, mentre que la primera disposició es veu clarament reflectida en la majoria dels informes de les visites *ad limina* dels bisbes de la Corona d'Aragó.

---

21. Moltes vegades m'he preguntat quina resolució hauria pres el Concili sobre aquests punts si els bisbes de les diòcesis americanes haguessin pogut ser-hi presents, cosa que no van poder fer per la prohibició explícita de Felip II, en represàlia a la negativa romana a concedir-li el Patriarcat de les Índies.

Encapçala els decrets de la sessió 24<sup>a</sup> el decret sobre el *matrimoni*, en primer lloc, com era l'ús conciliar, el decret doctrinal seguit dels corresponents canons. Segueix immediatament el decret de reforma sobre el mateix sagrament, que precedeix el decret de reforma general. Se centra, primerament, a evitar els matrimonis clandestins i, per tant, a donar la màxima publicitat al matrimoni, establint les amonestacions prèvies tres dies festius abans de la celebració, que caldrà fer-la davant de testimonis –dos o tres– a més de la presència del rector, única que dóna validesa canònica a la celebració i, per tant, al matrimoni; en aquesta línia s'ha de situar també l'obligació dels rectors de portar amb fidelitat el llibre de registre dels matrimonis. En un nivell més pastoral, s'estableix l'obligació dels nuvis de confessar i combregar almenys tres dies abans de la celebració i que els nuvis no cohabitin fins a rebre la benedicció nupcial del rector, que és a qui correspon donar-la excepte que l'Ordinari autoritzi algun altre capellà a fer-ho (cap. 1). Es regulen els diversos impediments, es reafirma que la regulació entorn del matrimoni correspon exclusivament a l'Església enfront de l'autoritat secular i es prohibeix la seva celebració en els temps litúrgics d'Advent i Quaresma (des del dimecres de cendra fins a l'octava de Pasqua), i s'insisteix en els parentius espirituals concrets en el baptisme i en la confirmació.

e) Vull citar alguns temes que podrien semblar *menors* des de la perspectiva teològica, però que influïren força en la religiositat popular, com són les *almoines* i els seus captaires, regulades en la sessió 21<sup>a</sup>, capítol 9, i alguns altres determinats en la llarga sessió 25<sup>a</sup> (dies 3 i 4 de desembre de 1563) celebrada sota l'impacte de les notícies sobre la salut de Pius IV, que fan referència a les *indulgències*, les quals, segons el Concili, cal conservar, si bé han de ser concedides amb moderació i així evitar el lucre en la seva concessió; es revalida l'obligació de les *festes* i dels *dejunis*.

f) La pressa per concloure les sessions portaran el Concili a lliurar al papa els treballs preparatoris fets per a la redacció de l'*Índex de llibres prohibits*, els realitzats per a redactar el *Catecisme*, així com la preparació i publicació tant del *Missal* com del *Breviari*; aquests dos sobretot tindran especial importància per a la religiositat quan siguin publicats pels papes en ordre a la seva implantació en totes les esglésies locals, que hagueren de renunciar a les pròpies peculiaritats i assumir totalment el ritu romà en la seva integritat i totalitat.

## 2. Els concilis provincials

He dit que no em pertocava fer història de les instituciones reformadores, però penso que és necessari dedicar uns moments al Concili Provincial de Tarragona, sobre el qual Juan Tejada y Ramiro escrivia que «sólo han escapado de nuestras investigaciones tres concilios, de Burgos, Sevilla y Tarragona, y sospechamos que nada nuevo contendrían, por ser todos posteriores al Triden-



tino y que se convocarían para la ejecución de éste».<sup>22</sup> Val a dir que el Concili Provincial de Tarragona aportà molt de nou, perquè la seva celebració va provocar decisions importants per part de Felip II, que configuraren els concilis provincials celebrats en els dominis de la seva Corona.<sup>23</sup>

El rei havia fet pública la seva acceptació dels decrets conciliars en una reial cèdula del 12 de juliol de 1564, i en una altra del 21 del mateix mes es va veure obligat a recordar als arquebisbes metropolitans l'obligació que tenien de convocar els concilis.<sup>24</sup> Amb anterioritat el rei havia promogut una enquesta adreçada a uns quants bisbes sobre aquells punts dels decrets tridentins que podien oferir dificultats a les prerrogatives reials i el 4 de setembre prohibia la publicació dels decrets tridentins sense permís reial.

Aquesta reial cèdula arribà tard pel que fa referència a la Tarraconense, ja que el seu arquebisbe, Fernando de Loaces, havia enviat el 30 d'agost la convocatòria per al concili provincial. Responent a la crida el 4 d'octubre de 1564 –amb dos dies de retard sobre la data assenyalada en la convocatòria– s'aplegaven a la capella del Corpus Christi de la catedral metropolitana els prelats de la Tarraconense: Antoni Agustín de Lleida, Arias Gallego de Girona, Pere de Castellet d'Urgell, Lope Martínez de Lagunilla d'Elna, Martín de Córdoba y de Mendoza de Tortosa, Benet de Tocco de Vic i Guillem Cassador de Barcelona, juntament amb setze abats i priors dels ordes monàstics i canònics, els representants dels capítols catedralicis i altres eclesiàstics que segons la tradició de la Tarraconense podien assistir-hi. Es féu la solemne recepció dels decrets del Concili de Trento –la primera en tota l'Església Catòlica– i es procedí a iniciar el treballs conciliars. El 7 de novembre una carta de Felip II, de data 27 d'octubre, ordenava a l'arquebisbe de suspendre les tasques conciliars fins que ell decidís la forma i manera de fer-ho per igual «en esse y en los otros mis reynos de España, y con buena inteligencia, conformidad y correspondencia de todas partes para que de comun acuerdo se assiente como conviene al servicio de Dios, bien de la Yglesia y destos mis reynos y subditos dellos, lo qual se ha de hazer quando y como yo lo mandare avisar que será presto».<sup>25</sup> No cal dir que el concili fou suspès, i convocat, com la resta de concilis provincials, per al segon semestre de l'any 1565, i es prorrogà fins al 10 de març de 1566. En les sessions, amb el guió a la mà dels

22. *El sacrosanto*, 648.

23. Cf. BADA, *Situació religiosa de Barcelona*, en especial pp. 178-210, on publico les constitucions que no havien estat publicades en J. D. COSTA Y BORRÁS, *Obras Completas*, Barcelona 1866, 6 vols. Posteriorment algunes de les contitucions han estat publicades en *Concilis provincials tarraconenses*. Introducció i traducció de Josep M. Marquès (Clàssics del Cristianisme 50 bis), Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya – Fundació Enciclopèdia Catalana 1994.

24. Cf. *El sacrosanto*, IV, pp. 6-7 i 673.

25. BADA, *Situació religiosa de Barcelona*, 196, el text íntegre.

temes a tractar, hi era present en nom del rei don Joan de Montcada, primer comte d'Aytona.

Les instruccions obligaven a considerar com a no celebrat el Concili anterior i prohibien que el Concili tractés les qüestions que tocaven competències del rei –presentació a les seus episcopals, patronat reial sobre els beneficis– i que, en canvi, es tractessin amb celeritat els temes referents a no augmentar els oficis i beneficis, a fer els nomenaments de rector per decret, a urgir la residència, a la reforma de religioses sense cap dispensa per a les filles de cavallers, i prometien als concilis l'ajut reial als memorials de greuges que els bisbes poguessin presentar contra la Cúria Romana. L'impacte a Roma d'aquestes recomanacions queda patent en la carta adreçada des de la Cúria al nunci: «sembra che nel consiglio de sua Maestà vi fosse qualche demonio vestito di carne che non procuri ad altro salvo che indurre sua Maestà nel camino che fu indutto Henrico Ottavo Re d'Inghilterra il che Dio non voglia».<sup>26</sup>

El mateix any se celebraren els Concilis Provincials de València i de Saragossa. El de València era el primer de la seva història, ja que tot just havia estat erigida en metropolitana en 1492. No en tenien cap precedent i, com testimonia Villanueva, el capítol valencià s'adreçà al capítol tarragoní demanant-li informació sobre com s'havia de celebrar.<sup>27</sup> Fou convocat per l'arquebisbe Martí de Ayala i hi assistiren els bisbes Diego de Arnedo, de Mallorca, i Joan Segrià, com a procurador del bisbe d'Oriola; s'inaugurà l'11 de novembre, es clausurà el 24 de febrer de 1566 i rebé l'aprovació romana el 4 de novembre de 1567, en temps ja de l'arquebisbe Fernando de Loaces, que havia estat traslladat de Tarragona.<sup>28</sup>

El de Saragossa fou convocat per l'arquebisbe Fernando de Aragón i tingué una sessió única, el 17 de febrer de 1565, a la qual foren presents els bisbes Pedro Agustín, d'Osca-Jaca, Juan de Quiñones, de Calahorra-La Calzada, Juan de Muñatones, d'Albarrasín-Sogorb, Diego Ramírez, de Pamplona, i el bisbe d'Útica com a procurador del de Tarassona, Juan González de Munébrega.<sup>29</sup>

Comparant els concilis de les tres províncies de la Corona d'Aragó apareix una certa gradació d'exigència: molt pobra l'aportació del Concili de Saragossa, bastant àmplia la del de Tarragona i més àmplia encara la del de València; per no ser injust caldria, però, recordar el que acabo de dir: que Tarragona tenia ja un bon conjunt de constitucions anteriors, que Saragossa havia celebrat alguns concilis provincials en el segle XV i que València iniciava el seu rol de metropolitana amb aquest concili.

a) El *concili de Saragossa* es limità a fer una exhortació general a complir els decrets tridentins i a millorar els costums, urgint que les sufragànies, donat

26. Cf. *Ibíd.*, 198.

27. Cf. VILLANUEVA, *Viaje literario a las Iglesias de España*, XX, 213-214.

28. Cf. TEJADA, *Colección de cánones*, 261-313.

29. Cf. *Ibíd.*, 347-360.

que en gran majoria no tenien constitucions sinodals promulgades, fessin seves les de la metropolitana. Tan sols mereixien menció explícita els temes següents: la prohibició que els fills de prevere els poguessin servir a l'altar, l'afirmació que els delmes eren de dret diví i per tant calia pagar-los, la prohibició de disfresses amb hàbits clericals i la regulació d'alguns aspectes de la celebració de la missa (a la parròquia els dies de precepte, no fer col·lectes abans de la comunió, no dir missa de difunts els dies festius, a no ser que el difunt fos de cos present).

b) El *Concili de Tarragona* establia en les seves constitucions l'obligatorietat i unitat de ritus a tota la província, urgia la predicació i catequesi sobretot per als sectors més senzills –gitanos («aegyptiaci et bohemiani»), pastors, gent del camp–, una sèrie de mesures per a salvaguardar els llocs sagrats –altar envoltat de reixes, separació d'homes i dones, no passejar per l'església, prohibició de representacions i d'àpats no tan sols dintre del recinte sagrat sinó fins i tot a l'atri, disfresses de sants i àngels a les processons, ni que fossin infants els disfressats, etc.–, l'obligació dels llibres sacramentals redactats *largo modo* i guardats per seguretat en els armaris. Menció especial mereix la qüestió del calendari festiu, que quedava dividit en festes amb obligació d'anar a missa i abstenir-se de treballar i aquelles en què calia anar a missa però es tenia la possibilitat de treballar; el primer bloc era format pels 52 diumenges i 34 festes dedicades al Senyor (11), a Maria (5) i als sants (18), i el segon, per 14 festes (1 de Maria, 13 als sants), amb un total de 100 dies (27,39 % de l'any). El calendari establert a València no fa aquesta distinció i els dies festius queden reduïts a 90 (24,65 % del total dels dies de l'any).

c) El *Concili de València* se celebrà de l'11 de novembre de 1565 al 24 de febrer de 1566, tot i que només tingué cinc sessions (9 i 21 de desembre i 22 de gener), fou presidit per l'arquebisbe Martín de Ayala, que havia assistit a les tres etapes del concili de Trento, primer com a teòleg reial, després com a bisbe de Guadix i finalment com a bisbe de Segòvia. Les decisions d'aquest concili les podem agrupar en cinc blocs. El primer fa referència a la predicació i a la catequesi. S'estableix que en un termini de quatre mesos la col·legiata de Xàtiva, els monestirs cistercencs de Valldigna i Porta Coeli, la Cartoixa de Mallorca i els monestirs de jerònims de Cotalba, Santa Maria de la Murtra i Sant Miquel dels Reis han d'establir un lector idoni de Sagrada Escripura. La predicació s'ha de fer d'acord amb les normes tridentines, afegint-hi que els predicadors han de tenir llicència *in scriptis* del bisbe i que únicament poden predicar els de la província eclesiàstica; tots han de fer-ho amb «prèdiques freqüents i acomodades». El catecisme per als infants serà els diumenges i festius, a primera hora de la tarda, i per als adults caldrà veure si es pot fer a la tarda, però sempre caldrà separar-la de la predicació de l'homilia. L'incompliment per part dels rectors suposarà multes –5 lliures al capítol que permeti predicar a gent no autoritzada i una lliura al capellà que prediqui, en cas de no fer la predicació els rectors, mig ducat la primera vegada, un a la segona, dos a la

tercera, i després penes canòniques, un ral de plata en cas de no ensenyar el catecisme—; una de les tasques del visitadors serà investigar si es compleix.

El segon bloc fa referència als sagraments. El baptisme s'haurà de celebrar de forma gratuïta a l'església que estigui dotada amb fonts baptismals, és a dir, a la parròquia, i s'ha de prohibir el costum que «al nacer los niños, casi siempre en esta nuestra provincia los bautizan las comadres», cosa que poden continuar fent únicament en cas de perill de mort; el primer dia que l'infant surti de casa ha de ser portat a la parròquia per la mare «para ofrecer su hijo a Dios, dando gracias por el beneficio recibido». <sup>30</sup> En referència a la penitència, es recull la recomanació tridentina d'imposar penes greus, perquè altrament «más bien se fomentan los pecados que se desarraigan de los penitentes», però s'insisteix sobre el dolor de contricció per a rebre l'absolució. <sup>31</sup> Es recomana la confessió a partir dels set o vuit anys i esdevé obligatòria a partir dels catorze anys, ja que «los que empiezan a tener perfecto uso de razón que suele ser a los doce o catorze años», afegint-hi una dada interessant en dir que «si al confesor le pareciese reciban también la sagrada comunión». <sup>32</sup> El període de la confessió anual va des del primer diumenge de Quaresma fins al diumenge *in albis*, amb multa de vint sous per als caps de casa i de deu per als qui no ho siguin, i després de la cinquena amonestació seran excomunicats públicament «hasta que la vergüenza los haga enmendarse». <sup>33</sup> El rector que no compleixi serà multat amb tres lliures. Els confessoraris estaran situats a l'església en llocs aptes i visibles. Com és d'esperar, el concili recull la prescripció del precepte pasqual, però assenyala també que els rectors «los exhortarán y atraerán a su frecuente uso» i que el viàtic s'ha de portar en hores diürnes per a poder-ho fer «con toda la posible reverencia y honor»; la multa per incompliment en aquest cas és de 10 sous. <sup>34</sup> Dues són les ordenacions referents al matrimoni, que completen el Tridentí: que la recepció dels sagraments de penitència i eucaristia sigui ja abans de donar-se paraula de matrimoni de present o almenys abans de rebre la benedicció nupcial i que, en el cas d'una parella que peregrini, només se'ls pot acollir una nit als hospitals «como no hicieren constar que estan casados» i que tenen un any —de Pasqua a Pasqua— per a confessar i combregar. <sup>35</sup> Un tercer bloc de disposicions fa referència a la celebració de la missa: es prohibeixen «las misas que se llaman reveladas, de san Amador, y otras semejantes, también juzgó deber prohibir en ellas determinado número de luces, que huele a superstición»; es prohibeix la celebració de tres misses simultànies en un mateix altar; es mana que les esglésies estiguin tancades a la

30. Cf. *Ibíd.*, 271-272.

31. Cf. *Ibíd.*, 274.

32. Cf. *Ibíd.*, 275.

33. Cf. *Ibíd.*, 276.

34. Cf. *Ibíd.*, 278.

35. Cf. *Ibíd.*, 279 i 281.

nit excepte el dia de Nadal, i es prohibeixen las «cancioncillas» intercalades als salms de les hores canòniques i les «pantomimes», que no tinguin l'aprovació del visitador; la multa en aquests casos és de 6 lliures; també es regula que a les misses noves no es facin escàndols ni tertúlies, provocades per les dames nobles que conviden altra gent.<sup>36</sup> És principalment en el quart bloc on trobem diverses disposicions referents als actes de religiositat més populars: a més d'assenyalar el calendari festiu abans esmentat i que es declara tancat, sota pena de 6 lliures a qui celebri alguna festa al marge del calendari, es nota la preocupació pel sagrat amb la prohibició de passejar per l'interior de les esglésies i l'obligació tant de treure dels temples en el termini peremptori de quinze dies «estandartes, jaeces, yelmos o escudos»,<sup>37</sup> com d'evitar les vigílies nocturnes; així mateix es prohibeixen els balls en els temples davant dels altars i en les cases de les confraries, que guarden la imatge del patró; la prohibició s'estén a vestir-se amb ornaments litúrgics per a la representació de misteris; es recomana que el culte a les relíquies no serveixi per a fer diners i en relació al culte de les imatges es diu que «nadie mida las imágenes de los santos con hilos o con cualquier otra cosa, para llevar las medidas a los enfermos, ni se den a estos hostias en que suelen escribirse algunas cosas, pues todo esto respira a superstición»<sup>38</sup> i es prescriu que les processons tant del Corpus com de l'Assumpció de la Mare de Déu que es facin en els monestirs no puguin sortir a l'exterior dels jardins, ja que es considerava que això anava contra la clausura absoluta decretada a Trento. Pel que fa referència a les imatges, val la pena de ressaltar dues coses: d'una banda, s'ordena que «ninguno pinte imágenes de santos con belleza provocativa, ni con trajes lascivos y deshonestos, sino de manera que nos manifiesten la santidad de aquellos a quienes representan»<sup>39</sup> i, en conseqüència, que es treguin les imatges que no compleixin aquestes condicions; per altra banda, es regula la devoció vers les imatges de les confraries establint que no es conservin en cases particulars si no és dins una urna i en un lloc decent i que en cas de ser traslladades a l'església pels funerals dels confreres es faci sense pompa i sempre dins l'urna. És interessant, perquè no es troba en els altres dos concilis provincials, l'assumpció del decret tridentí sobre la creació de noves parròquies, que queden vinculades a la parròquia matriu, i el termini de tres mesos donat a les confraries per a presentar els seus estatuts a l'ordinari, sota pena, en cas d'incompliment, de no poder actuar a l'interior dels temples. En la cinquena sessió seguien decrets sobre aquestes qüestions. Un cop assenyalat el calendari, com més amunt he citat, es prenen mesures sobre el precepte dominical; per una banda, es diu que obliga a partir dels catorze anys, recomanant de complir-lo a la parròquia i manant que tot aquell qui

36. Cf. *Ibíd.*, 288-290.

37. Cf. *Ibíd.*, 299.

38. Cf. *Ibíd.*, 300.

39. Cf. *Ibíd.*, 308.

surti de viatge abans ha d'oïr missa o si no ha de tenir la certesa que al lloc on va podrà fer-ho, mentre que per altra banda es prohibeix que en el temps de la celebració de la missa major hi hagi en el terme parroquial jocs, balls, danses i altres activitats, així com que les botigues de menjar i de vestir també han de tancar aquella estona, encara que durant el dia podran tenir «a medio obrir» per a facilitar als habitants de la ruralia fer les seves compres.<sup>40</sup> És també pròpia del concili valencià la regulació sobre els disciplinants, que ho feien el Dijous Sant, a la tarda, i el Divendres Sant, al matí, per als quals s'estableix, sense ni tan sols exceptuar-ne la *confraria de penes* ni els que van «vestits de negre a la processó», que no podran fer-ho ni a l'església ni a les processons, quedant reduïda la celebració al Divendres Sant, en lloc sagrat, però no a l'interior de l'església; s'alerta sobre els abusos que es cometen en «comilonas y borracheras» essent dies de dejuni i sobre les blasfèmies que es diuen en lloc de lloances a Déu. Les acaptes d'almoines queden regulades en dos aspectes: els pobres només poden fer-ho a l'exterior de les esglésies parroquials i s'estableix l'ordre de passar les safates a l'interior de l'església –en les misses privades, mentre el sacerdot es revesteix o després de la comunió, i en les misses conventuals no abans de l'evangeli–, que és: temple parroquial, catedral, pobres de la parròquia –a les esglésies conventuals curiosament no poden tenir pobres–, culte eucarístic, compra d'ornaments, cambril de la Verge, ànimes del purgatori i hospitals. Finalment, després d'urgir sota pena d'excomunió el pagament dels delmes i de condemnar la usura,<sup>41</sup> s'estableix que totes les multes que s'assenyalen en els decrets es reparteixin en tres terços: fàbrica, pobres del lloc, delator i ministres executors.

Com ja hem recordat abans, les metròpolis de Saragossa i València no van celebrar cap altre concili al llarg del segle XVI. Ramón Robres afirma respecte a València que «a pesar de la disposició tridentina sobre los concilios provinciales, don Juan de Ribera no celebró ninguno en sus cuarenta y dos años de pontificado en Valencia; la razón hay que buscarla en la tirantez sobre este punto entre Madrid y Roma».<sup>42</sup> Tarragona, seguint la seva tradició, en celebrà vuit, de valor molt diferenciat, ja que actuava també com a òrgan d'expressió de l'estament clerical. En la relació *ad limina* de 1597, l'arquebisbe Joan Terés demana que el papa enviï legat al concili provincial com es feia en els temps antics –fins a Martí V, diu el prelat– i que les despeses anirien a càrrec de la província eclesiàstica. Josep M. Marquès resumeix els d'aquesta etapa dient que «s'insistí sobre la reorganització de les cúries diocesanes, les cauteles per a no ordenar persones que no fossin útils per al ministeri sacerdotal, la prohibi-

40. Cf. *Ibíd.*, 306.

41. El decret conciliar diu que la usura es dóna «quando sólo por razón del tiempo se vende la cosa en más de lo que vale o cuando anticipando el dinero se compra por menos de lo justo», cf. TEJADA, *Colección de cánones*, 311.

42. Cf. ROBRES, *San Juan de Ribera*, 224.

ció als clergues d'ocupacions indignes de llur estat i la necessitat d'incrementar la predicació», que segons el concili de 1591 calia fer de manera intel·ligible per al poble.<sup>43</sup>

### 3. Els sínodes diocesans

La freqüència de la celebració dels sínodes diocesans, malgrat la prescripció tridentina que fossin anuals i la butlla de Pius V, de 8 de gener de 1571, adreçada als bisbes de València, Catalunya i Mallorca<sup>44</sup> urgint-ne la celebració, és molt variable a les diòcesis de la Corona d'Aragó, afirmació que m'imagino que es podria fer extensible a altres indrets de la monarquia hispànica. Les raons poden ser molt diverses, i no sempre, com hem vist abans en referència a la postura de Juan de Ribera amb els concilis provincials, s'han de considerar culpables o peresosos els bisbes per no haver-los convocats.

Dels bisbats de la Tarraconense, Girona mantingué gairebé en la totalitat la norma fins a finals de segle i Barcelona en celebrà tretze (el de l'any 1567 establí una comissió fixa preparatòria).<sup>45</sup> Amb només un sínode celebrat, s'hi troben Tortosa, Urgell i Solsona (aquest bisbat fou creat en 1593); Lleida en celebrà sis, i Tarragona i Vic, quatre. Les altres províncies no destaquen tampoc pels sínodes celebrats, en part molt probablement per manca de costum, ja que en l'etapa anterior a Trento tampoc no n'havien celebrats gaires. València en celebrà set, Mallorca cinc, Sogorb tres i Oriola un i l'altre a cavall de segle. Jaca en celebrà deu, Osca i Barbastre tres, Terol dos i Saragossa un, a causa en gran part de les agitacions, que deixaren també el seu rastre en les poques vegades que, durant aquell període, els seus arquebisbes practicaren la visita *ad limina*.

En tots els casos, en el primer sínode diocesà que se celebra, ni que sigui amb retard, es fa la solemne recepció del Concili de Trento i del Concili Provincial i en molts casos, per exemple a Barcelona, els sínodes següents dediquen una bona part de les sessions a llegir els decrets tridentins de reforma, que són comentats pel prelat.<sup>46</sup>

Per definició el Sínode vol concretar les normes superiors –Tridentí i Concili Provincial– a la situació pastoral de cada bisbat, però a l'hora de la veritat poques són les diferències i cada vegada es nota més la uniformitat vetllada des de la Corona i des de Roma. Malgrat tot, tenint sempre com a objecte formal la religiositat popular i seguint l'esquema exposat en els anteriors capí-

43. Cf. MARQUÈS, *Concilis Provincials Tarraconenses*, 32-33.

44. Cf. ROBRES, *San Juan de Ribera*, 227.

45. Cf. BADA, *Situació religiosa de Barcelona*, 215.

46. JOSÉ SANABRE, *Los Sínodos Diocesanos en Barcelona*, Barcelona: Eugenio Subirana 1930.

tols, podem esmentar algunes d'aquestes peculiaritats, tot i el dubte de si són exclusivament peculiars, ja que les fonts són molt parcials i, per tant, hom pot creure que no sempre reflecteixen totes les decisions preses en les assemblees sinodals.

En el camp de la *predicació* i de la *catequesi*, el Sínode d'Oriola insisteix que aquesta obligació l'ha de complir el rector «non per interpositas personas», que la predicació quaresmal no es faci a la nit per a evitar els abusos en la relació entre homes i dones, i que cal, segons les disposicions del papa Gregori XIII, que es promogui la confraria de la Doctrina Cristiana; el de Sogorb, ja entrat el segle XVII (1611), urgirà que tant la catequesi com la predicació es facin «materna lingua» o «vernaculo sermone», ensems que assenyalen les matèries a ensenyar: credo, manaments, les catorze obres de misericòrdia, els set pecats capitals i els set sagraments. En gairebé tots es mantenen les normes provincials pel que fa a la freqüència com també al costum de preguntar el catecisme abans de donar l'absolució sacramental i d'iniciar l'expedient matrimonial. En el de Barcelona de 1575 s'insisteix que l'ensenyament del catecisme s'ha de fer cantant i preguntant al poble.

En relació a les *reliquies* són més interessants les notícies que aporten les relacions *ad limina* que no pas els sínodes. Així sabem que al bisbat de Barcelona es veneraven els cossos dels sants Sever, Oleguer i Eulàlia (a la catedral), el de sant Pacià «ut fertur» (a la parroquial dels Sants Just i Pastor; la relació de 1602 afegirà que no se sap a quin lloc), el de sant Raimon de Penyaforat (convent de Santa Caterina, dels dominics), el de santa Madrona (capella extramurs cuidada pels servites), el cos de sant Cugat «protomàrtir de Catalunya», segons la relació de 1602, al monestir del mateix nom, i Jaca conserva el cos de santa Euròsia, màrtir en mans dels musulmans, prop de Yebra, on es conserva la cova on vivia i el lloc del suplici.<sup>47</sup> El mateix origen martirià tenien moltes de les reliquies que es veneraven en el bisbat de Barbastro segons el bisbe Miguel Cercito, que, a més a més, afegeix que moltes havien estat portades d'altres llocs de la península en refugiar-se els cristians durant la invasió musulmana.<sup>48</sup>

El decret tridentí sobre les *imatges* origina també algunes aportacions noves. El sínode valencià de 1594 es queixa de la pràctica de les confraries en relació a les seves imatges i acaba manant que aquestes siguin portades a una església, que poden triar els confreres, en el termini de tres dies, i que a partir d'aquell moment serà el lloc privatiu de retre'ls culte; la queixa es devia al costum existent de portar-les a locals comercials, tallers, botigues, habitacions privades i els dissabtes cantar-hi la Salve, els goigs i altres pregàries acompanyades de cants, i anar-les traslladant a diversos llocs al llarg de l'any i fer-

47. Cf. Archivio Segreto Vaticano – S. Congregatio Concilii Relationes, 407; és la relació de 1601; en la primera no es diu res.

48. Cf. Archivio Segreto Vaticano – S. Congregatio Concilii Relationes, llig. 110, s.f.



ho sota ombrel·la, que estava reservada al Santíssim.<sup>49</sup> El d'Oriola recordava la prohibició de vestir els sants amb vestidures profanes i fer-ne petites reproduccions en ceràmica que la gent s'emportava a casa i tenia a l'habitació de dormir, cosa que era considerada indecorosa envers el que la imatge representava.

Les disposicions sinodals sobre els *sagraments* no són freqüents, excepte els costums referents a l'eucaristia, ja que la normativa romana s'anava obrint pas i unificava la celebració. Hi trobem algunes observacions menors. El Sínode valencià de 1590 demana tenir catorze anys per a poder ser padrí de baptisme.

En la majoria de sínodes, fins i tot ja a les acaballes del segle, hi trobem la insistència a fer servir el Missal Romà, publicat pel papa Pius V en 1570, cosa que demostra que aquesta introducció no va ser gens fàcil, tot i que les variants litúrgiques en aquells moments ja no eren gaire notables. També la fixació de l'estipendi de les misses, que en tota la Corona d'Aragó queda establerta en aquesta segona meitat del segle XVI en tres sous. Això comporta una altra de les disposicions comunes, la reducció de les misses de fundació per a adequar a l'esmentada almoïna les fundacions antigues que no donaven els tres sous, i en les fundacions que es fessin, afegia el sínode de València de 1590, s'havia de preveure una renda de quatre sous; el sínode barceloní de 1575 havia establert, recollint una disposició provincial –per tant, d'abast català–, que era un ral.<sup>50</sup> Aquesta reducció, tot i semblar que era ben necessària, no fou fàcil en alguns casos perquè va aixecar sens dubte altres tensions entre el clergat, sobretot entre els bisbes i els canonges; els primers havien urgit els capitulars que eren també rectors a abandonar o bé el canonicat o bé la parròquia. Els canonges acceptaren si us plau per força de renunciar a la prebenda; així en la llista de sinodals barcelonins de 1569 tots els rectors-canonges hi figuren ja només amb el títol de rector. A Barcelona, concretament en el sínode de 1566, el mateix vicari general, Jeroni Manegat, amb l'assessorament del canonge Joan Vileta (teòleg del bisbe Guillelm Cassador en la tercera etapa de Trento) capitanejà un grup de vint-i-sis sinodals que s'oposaren a què la comissió per a aquest tema fos formada per simples capellans de parròquies, però no pogueren obtenir el que volien a causa de la ferma postura del bisbe.<sup>51</sup> La preocupació perquè tothom pugui anar a missa apareix en disposicions, comunes a tots els sínodes, manant que els rectors que tenen esglésies annexes puguin binar els diumenges i dies festius; disposicions més particulars són les del sínode d'Oriola (1600), que diu que cal celebrar una

49. Les disposicions recollides es troben en SAÉNZ DE AGUIRRE (ed.), *Collectio maxima*, 440-441, disposició I; i ROBRES, *San Juan de Ribera*, 235, afegeix que feia referència només al dia de la festa i que es refereix principalment a la festa de l'Assumpció de Maria, afirmació que no apareix en la disposició sinodal.

50. Cf. SANABRE, *Los Sínodos Diocesanos*, 41.

51. Cf. BADA, *Situació religiosa de Barcelona*, 214.

missa matutina amb la finalitat que els marxants puguin oir-la abans de sortir del poble per anar a vendre i que tot aquell qui falti a missa tres diumenges o festius sigui excomunicat. El de Sogorb de 1611, un cop establert que els dies festius només es podia dir missa a la parròquia –la contraposició és tan sols enfront de les capelles privades–, baixava fins al detall de l'horari, que s'estenia des de després de l'albada –excepte el dia de Nadal– fins a migdia, i que recomanava que fos a les nou a la parròquia i a les deu a les sufragànies, però de passada recordava també que no complia amb el precepte tot aquell qui entrés després de l'evangeli i que, per tant, calia suprimir el costum d'assenyalar la lectura d'aquest amb el toc de campana.<sup>52</sup> En tots els sínodes es troba també remarcada la preocupació per la forma de portar la comunió als malalts; es vol garantir tant la solemnitat com la seguretat; per això en gairebé tots es troba la prohibició de fer-ho en hores nocturnes, a menys que sigui el viàtic, i en aquests casos, com diu el sínode oriolà de 1600, «medico per litteras attestante»,<sup>53</sup> i la determinació del nombre de preveres, portadors de ciris, que sol fixar-se en sis, tots ells retribuïts d'una manera o altra. Una disposició que fins ara només he trobat en els sínodes de València de 1590 i 1594 i que d'entrada semblaria que afecta en exclusiva els escolans de la catedral –n'ha de tenir sis–, la missió dels quals és ajudar en les misses privades, però que té un afegitó inesperat en el segon sínode, que fa extensiu a tota la diòcesi l'obligatorietat que els escolans de la catedral i a ser possible els dels pobles siguin cèlibes, per la proximitat que tenen al ministeri sagrat.<sup>54</sup> Pel que fa referència al compliment pasqual, sembla que les diòcesis fan seves les disposicions superiors i únicament el sínode sogorbí de 1600 afegeix que els adolescents que demanin la comunió per primera vegada han de ser examinats prèviament per a veure si entenen bé què significa l'eucaristia.<sup>55</sup>

Entre els temes que abans he denominat *menors* puc assenyalar que les majors diferències es donen en la fixació del *calendari*, on apareixen clarament les preferències devocionals dels fidels dels bisbats de la Corona d'Aragó, tot i que, evidentment, el calendari romà és el referencial obligatori i també, almenys a la Tarraconense, el calendari determinat pel concili provincial, única instància capacitada per a instaurar noves festes o, millor dit, per a demanar-les a Roma, com és el cas de la festa de Sant Ramon de Penyafort incorporada en el concili de Tarragona de l'any 1592. No cal dir que el calendari de la província valenciana inclou la festa de Sant Vicenç, però el més peculiar és el determinat pel Sínode d'Oriola de 1600, el segon que celebrava des de la seva creació, peculiaritat

52. Cf. Ignacio PÉREZ DE HEREDIA, «El Concilio Provincial de Granada de 1565. Edición crítica del malogrado concilio del Arzobispo Don Pedro Guerrero», *Anthologica Annuaria* 37 (1990) 381-842, concretament, p. 507.

53. Cf. SAÉNZ DE AGUIRRE (ed.), *Collectio maxima*, 443-476, disposició XXIII.

54. *Ibid.*, 440-441, disposició IV; curiosament el resum presentat per Robres en l'obra ja citada no s'esmenta aquesta disposició.

55. Cf. PÉREZ DE HEREDIA, «El Concilio Provincial de Granada», 498.

que queda reflectida en el fet d'afegir-hi la festa de la dedicació de la catedral (14 de juliol de 1597) juntament amb les Sant Josep, Santes Justa i Rufina, Sants Abdó i Senén, Sant Domènec, Sant Roc, Sant Agustí, Sant Gregori Taumaturg, l'Àngel Custodi i la Visitació de la Mare de Déu; però aquestes festes només obliguen a la ciutat episcopal, mentre que per a Alacant s'assenyalen com a festes pròpies, a més de l'erecció de la col·legiata (24 de juliol de 1600, el sínode se celebra del 4 al 7 d'octubre del mateix any) i la del Miracle del Santíssim a l'església de Santa Maria, les dels Sants Roc, Josep, Ponç, Antoni de Pàdua, Guillem i Nicolau i la de Santa Verònica; altres onze pobles (Guardamar té el mateix calendari que la capital episcopal) presenten també festes pròpies, d'entre les quals Sant Roc és en deu pobles, Sant Josep en quatre, Sant Ponç en tres, Santa Verònica amb els Sants Cosme i Damià, l'advocació mariana de Loreto, Sant Francesc i la Degollació de Sant Joan en dos, i són presents en diversos pobles l'advocació mariana de les Neus, les Santes Caterina i Anna, els Sants Bernardí i Sebastià i la Sang de Crist.<sup>56</sup> Em permeto de completar aquest quadre devocional amb l'anàlisi de les devocions més freqüents a la diòcesi de Mallorca, evangelitzada des de Catalunya i dependent de València des de 1492, distingint entre la ciutat –catedral i cinc parròquies– i la part forana –36 parròquies–.<sup>57</sup> Per a la catedral faig servir els titulars dels beneficis i per a les parròquies les advocacions o sants i santes que tenen altar dedicat. Un primer bloc presenta: 2 beneficis dedicats a la Trinitat, 18 a la Passió del Senyor i 17 al Cos de Crist, 11 a la Mare de Déu sota l'advocació del Claustre i 3 a l'Arcàngel Sant Gabriel i 2 a l'Àngel Custodi. Entre les santes amb beneficis dedicats hi trobem: Llúcia i Magdalena amb advocació conjunta (13), Anna i Caterina amb 7 cadascuna, i Santa Cecília amb 7. Dels sants: Sant Pere (31), Sant Martí (15), Sant Guillem (10), Tots els Sants (6), Sant Bernat (5), Sant Onofre (2) i Sant Nicolau (1); les Ànimes apareixen en tres titulacions beneficials. En els altars de les cinc parròquies de ciutat, a més a més d'un dedicat a la Trinitat, en trobem un dedicat a la Passió del Senyor i 4 a Maria, de les quals dues sota l'advocació de la Pau. Són 37 els sants i santes venerats, cosa que significa una gran dispersió devocional; d'entre les santes les venerades són: santa Caterina (3), santa Anna i santa Magdalena (2) i santa Helena i santa Llúcia (1). D'entre els sants les preferències no excessives són: sant Pere (4), els sants Cristòfor, Sebastià, Antoni, Joan, Bartomeu i Blai, amb dos cadascun, i tenen almenys un altar dedicat o si més no una imatge venerada els sants Lluç, Francesc, Joan Evangelista, Bernat, Eligi, Josep, Bernardí (1566), Dionís, Fèlix, Nicolau, Jordi, Llorenç, Pau, Honori, Guillem, Jaume, Humbert, Lleonard, Marcial, i tanquen aquesta nòmina els Arcàngels Miquel i Gabriel, juntament amb les Ànimes (1). A la part forana, formada com he dit per 36 parròquies, hi trobem un altar dedicat a la Trinitat, 17 a invo-

56. Cf. SAÉNZ DE AGUIRRE (ed.), *Collectio maxima*, 443-476, disposició LXIX.

57. Cf. PÉREZ MARTÍNEZ, *Las Visitas pastorales de don Diego de Arnedo*. Amb el text llatí i amb algunes llacunes que no impedeixen tenir una visió vàlida del tema.

cacions del Senyor –Passió (5), Cos de Crist (5), Sant Crist (3)–, i 45 a invocacions marianes, entre les quals sobresurten la genèrica de Maria (14) i l'específica de l'Assumpció (14), seguides de la invocació de la Rosa –equivalent al Roser– (9), que en algun cas substitueix algun sant, segons es diu en els manaments dels visitadors pastorals, de la de l'Esperança (4) i amb una la Nativitat, la Salutació (Visitació) i la de la Mamella, en altres indrets de la Corona d'Aragó, sobretot al Principat, anomenada de la Llet, o altar de les dones. L'Arcàngel Sant Miquel és venerat en 10 llocs i l'Arcàngel Gabriel en 1, mentre que els Àngels ho són en dues localitats. Sobresurt la devoció a les Ànimes del Purgatori, que tenen record en 22 localitats sobre les 36 parròquies. El sant més invocat és sant Antoni (22, susceptibles de 2 més adjudicades a sant Antoni de Pàdua) i segueixen després sant Sebastià (16), sant Joan (12 que podrien ser 2 més si hi afegim les de sant Joan Baptista), sant Pere i sant Cristòfor (10), sant Bartomeu (6), sant Jordi i sant Esteve (4), sant Fèlix, sant Martí, sant Jaume, sant Pau, sant Roc (3), en tenen dos a més a més de Tots els Sants, sants Abdó i Senén, sant Andreu, sants Cosme i Damià, sant Mateu, sant Onofre i només són venerats en un sol lloc de l'illa els sants Bernardí, Bernat, Blai, Francesc, Guillem, Julià, Llorenç, Lluc, Marc, Nicolau, Simó i Judes, Tomàs i Vicenç. Les santes més venerades són santa Anna (7) i santa Llúcia (6), seguides de santa Margarita, santa Bàrbara i santa Pràxedes (2), i les santes Àgata, Caterina i Magdalena (1).

Aquestes devocions portaven aparellades les *confraries* i la celebració de la *fiesta patronal*. Més amunt he parlat ja de les prescripcions referents a les festes d'algunes confraries i de les normes per a mantenir-ne un cert caire sagrat. Completo ara alguns altres aspectes de la festa des de les prescripcions sinodals. El sínode de Sogorb de 1611 estableix clarament que el diumenge és el dia del Senyor i prohibeix qualsevol tipus d'activitat no religiosa, incloses les lúdiques,<sup>58</sup> i el d'Oriola accentua la prohibició feta pel Concili provincial de celebrar vigílies nocturnes, ordenant que les esglésies tanquin a l'hora del toc d'oració vespertí i prohibeixen que a l'interior de les ermites s'instal·lin llits, com també que els homes esperin les dones a les portes per dir-los coses boniques. Sobre el toc d'oració, és curiosa la determinació i simbologia que estableix el segon sínode de Sogorb: s'han de fer un total de 12 tocs (3 a l'aurora, 4 al migdia, 5 a la posta de sol), que són en honor de la Mare de Déu –i que expressen les 12 estrelles de la seva corona, els 12 apòstols i els 12 articles de fe del Credo, i en sentir-los, els fidels s'han d'agenollar i resar les tres avemaries.<sup>59</sup>

En la línia de la defensa del sagrat, en aquest cas de l'espai, trobem molt generalitzada l'exigència de prohibir fer xivarri a les places de les esglésies, fent recurs fins i tot als oficials reials si és necessari. S'insisteix també en la prohibició de fer representacions a l'interior dels temples i és significatiu el cas de València, que en el sínode de 1590 anul·la l'anterior concessió que permetia

58. Cf. PÉREZ DE HEREDIA, «El Concilio Provincial de Granada», 479.

59. Cf. *Ibid.*, 456.

fer-les amb permís de l'ordinari,<sup>60</sup> així com en la separació entre homes i dones a l'interior dels temples, on també és prohibida la música popular;<sup>61</sup> aquesta qüestió plantejava alguns problemes, ja que en algunes zones els degans –a Catalunya era la més freqüent divisió administrativa dels bisbats i el càrrec era exercit normalment, però no obligatòriament, pel rector de la capital comarcal–, en aquest cas el del Penedès, havia permès que tamborins i cornamuses poguessin tocar a l'hora de l'ofertori i que els joglars repartissin aigua-ros, i el sínode de 1575 hagué d'insistir que no era competència del degà concedir aquests permisos.<sup>62</sup> El sínode oriolà va encara més enllà i prohibeix, ordenant de fer recurs al braç secular si cal, que les prostitutes puguin viure a prop de les esglésies, dels monestirs i de les escoles.<sup>63</sup>

Excepte l'anteriorment esmentada disposició sobre la confraria de la doctrina cristiana, no es troben gaires rastres sobre elles en els sínodes; molt més rica és la informació que donen tant les relacions *ad limina* com les visites pastorals, tot i que aquesta és bastant parcial. El de Sogorb de 1611 dóna una certa definició de la confraria i dels seus objectius en dir: «proximos re, opere et consilio iuvent, ut aegrotos visitent et consolentur, ut mortuos sepeliant, Sacrosanctam Eucharistiam venerentur ut quiete et pacifice in Dei obsequio, et bonis moribus in consensum vivant ut inimicitias et odia pacificare contentur ut sint omnium cor unum et anima una»,<sup>64</sup> i estableix que no poden ser admesos a les confraries els qui no demostrin conèixer el catecisme, que han de ser suprimitos els àpats i celebracions abusives i que totes tenen un termini per a presentar al bisbe els seus estatuts per a rebre'n una nova aprovació. La regulació de l'acapte d'almoines per a les confraries és també un lloc comú en les disposicions sinodals.

### III. APORTACIONS DELS DOCUMENTS EPISCOPALS

La presència de bisbes de la Corona d'Aragó en el Concili de Trento anà creixent progressivament en cada una de les etapes. En la primera (1545-1549),

60. SAÉNZ DE AGUIRRE (ed.), *Collectio maxima*, 222-229, disposició XIV.

61. *Ibid.*, 443-476, disposició XXIV.

62. En el mateix Sínode (1575) hom l'amonesta per haver suprimit festes del calendari diocesà, concretament les del Martiri de Sant Sever, segona Traslació de Santa Eulàlia, Santa Creu de Setembre, Santa Tecla i Dedicació de la Catedral de Barcelona; hom li demana també que no doni permís per al costum de «en temps de quaresma, els dissabtes a la nit, vagen fadrins i homes casats per les masies sonant i ballant los cascavells ab nom de demanar charitat per la Verge Maria, y canten cansons de la Verge Maria y mesclen coses deshonestes y profanes dels que's seguien alguns scandols, de assó diuen y anomenen cantarelles de la Verge Maria». Cf. SANABRE, *Los Sínodos Diocesanos*, 39-40.

63. *Ibid.*, disposició XL.

64. Cf. PÉREZ DE HEREDIA, «El Concilio Provincial de Granada», 487.

degut a la política restrictiva aplicada pel príncep Felip en nom del seu pare, només hi assistí el bisbe d'Osca-Jaca, Pedro Agustín (únic dels bisbes de la Corona d'Aragó que assistiria a totes les etapes) designat juntament amb els de Compostel·la, Còria, Jaén, Astorga i Lleida,<sup>65</sup> ja que aquest darrer, Fernando de Loaces, futur arquebisbe de Tarragona, també designat pel príncep, no s'hi desplaçà per malaltia. En la segona etapa foren set els assistents; dels quals 3 eren de Catalunya (Lleida, Elna i un auxiliar de Barcelona), 3 de València (Sogorb-Albarrasí, Mallorca i un auxiliar d'aquest darrer, Joan Bta. Campeggio, que mai no residí), 1 d'Aragó (l'esmentat Pedro Agustín d'Osca-Jaca). En la tercera etapa (1562-1563), en canvi, la presència fou força nombrosa: 5 de Catalunya (Gaspar Cervantes, futur arquebisbe de Tarragona, hi assistia com a bisbe de Salern) comptant-hi el d'Elna, 2 d'Aragó, i també hi era present el futur arquebisbe de València, en aquells moments bisbe de Segòvia, Martín de Ayala; aquests, doncs, amb la vivència de la tercera etapa, molt més reformadora que les altres dues, serien els encarregats de portar endavant la reforma tridentina als bisbats de la Corona d'Aragó. Malgrat tot, la tasca no fou fàcil i no tots s'ho prengueren seriosament. Ho demostra el fet que, quan l'any 1596 el papa Climent VIII enviava quaranta-quatre breus a tants altres bisbes de les Corones hispàniques urgint-los a mantenir la reforma tridentina en tota la seva validesa, només quatre bisbes de la Corona figuren entre els 12 bisbes (27,27 %) que eren elogiats (Oriola, Tarragona, València i Saragossa), 3 es troben entre els 9 prelats (20,45 %) que van ser renyats per la seva poca empenta en ordre a la reforma (de Girona, de Jaca i de Tortosa), i la resta (23) figuren entre la majoria (52,27 %) que anava fent, de ben segur, la viu-viu, sense merèixer la seva acció episcopal ni elogis ni renys.<sup>66</sup>

### 1. *Les relacions de la visita «ad limina apostolorum»*

En la nota introductòria ja he advertit de la precaució amb què cal acceptar algunes de les aportacions de les memòries, presentades pels bisbes o majoritàriament pels seus procuradors; malgrat tot, en l'aspecte merament informatiu podem treure'n bona informació. De tota manera, cal tenir present també la diversa forma de redactar la memòria que tindran els prelats. Així el bisbe de Vic i els arquebisbes de València i Saragossa, no presenten visions globals sinó que segueixen les demarcacions territorials sense comentaris pastorals.

65. Cf. BADA, *Situació religiosa de Barcelona*, 118-119, amb la documentació procedent de Simancas-Secretaría de Estado, llig. 64, fol. 80.

66. Cf. J. Ignacio TELECHEA, «El episcopado español al final del reinado de Felipe II. La exhortación de Clemente VII y respuesta a la misma», en E. BELENGUER (ed.), *Felipe II y el Mediterráneo*, vol. II, Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V 1999, pp. 141-159.

L'estructuració *parroquial* es demostra molt desenvolupada a Catalunya i Aragó, d'acord amb la situació poblacional de l'edat mitjana, però pràcticament inalterable, excepte a les zones amb presència morisca, és a dir, l'arquebisbat de València, que ja havia fet una estructuració en 1574 –l'anterior era de 1534–, i els bisbats d'Oriola, Soborb i Tortosa principalment. Així s'explica que, a Catalunya, els bisbats de Girona i Urgell siguin els més destacats en nombre de parròquies –473 i 404 (abans de la creació de Solsona, que en rebrà 114) respectivament; Lleida, Vic i Barcelona es mouen entre dues-centes i tres-centes –240,<sup>67</sup> 231 (en 1610, un cop creada la diòcesi de Solsona, que en rebé 16) i més de 250 respectivament–,<sup>68</sup> Tarragona en té 120, amb moltes sufragànies, com diu la memòria episcopal, i Tortosa en la de 1594 diu tenir-ne 126 i, en canvi, en la de 1602 afirma que són 65, que són les que de fet compten en la primera relació, que n'adscriu 39 al regne de València i 26 a Catalunya i Aragó. De la diòcesi de València és interessant la informació, que reflecteix clarament la recomanació tridentina en aquest sentit en dir-nos que de les 86 parròquies existents 26 tenen un vicari i 11 en tenen dos. D'Oriola en cap moment no es diuen les parròquies que té i s'assenyala que la capital, Alacant i Elx en tenen dues. Soborb fa notar la divisió entre les parròquies de cristians vells (31) i de cristians nous (16), remarcant les dificultats que comporten, en gran part per la seva pobresa, mentre que el bisbe de Tortosa havia ressaltat també aquesta dificultat però per una altra raó: «solo nomine sunt christiani», afegint-hi que «hoc est commune malum totius Hispaniae». Mallorca tenia 5 parròquies a Ciutat, 33 a la part forana i 5 a l'illa de Menorca –Ciutadella, Maó, Alaior, Mercadal i Ferreries–. A Aragó, Saragossa supera les 360, Jaca fa notar que en té 123 per a 187 llocs habitats i la petita Albarrasí en té tres a la capital episcopal i 26 a la resta del bisbat. Tarragona i Tortosa fan notar en les seves primeres memòries (1590, 1594) que tots els rectors resideixen i, malgrat ratificar també aquesta residència, el bisbe de Jaca diu del seu clergat que «bonis moribus imbuti ac in litteris mediocriter exercitati qui iuxta suorum institutiones et obligationes beneficiorum personalem residentiam faciunt officiiis divinis existunt».<sup>69</sup>

Per a tenir el quadre complet dels *agents pastorals* que actuaren en aquesta etapa de l'aplicació de la reforma tridentina, cal també fer referència als beneficiats per a completar les xifres del clergat secular i les fundacions de religiosos per al clergat regular. Evidentment que aquest segon és molt més important que el primer, ja que eren preveres amb possibilitat de celebrar els sagraments i predicar, ensems que a les seves esglésies s'hi creaven con-

67. De les quals, 70 parròquies a Catalunya i 165 parròquies a Aragó, com explicita la memòria de 1602 presentada en nom del bisbe Francesc Virgili.

68. La ciutat de Barcelona, en la relació de 1590, en té 7 i en la de 1594 passa a 8; la nova és posada sota l'advocació de Santa Eulàlia de Mèrida.

69. Archivio Segreto Vaticano – S. Congregationis Concilii Relationes, vol. 407, fol. 126.

fraries i s'hi instal·laven devocions noves que contribueixen a dibuixar la pietat del Barroc o de la Contrareforma. Malgrat tot, les xifres aproximades del nombre de *beneficiats* és el següent: al Principat, un miler i escaig, amb major concentració a les ciutats episcopals –els capítols de les catedrals de Saragossa i Tortosa eren canòniques regulars agustinianes, tot i que d'aquesta darrera la relació de 1594 diu que compleixen i que caldria donar-hi solució– o als pobles amb col·legiata, que eren pocs, o amb comunitat de beneficiats, que eren més; la major concentració la presentaven Barcelona amb 330 persones, Lleida amb 297 i Girona amb 250 (el personal del bisbat de Tortosa, segons la relació de 1594, constava de 305 preveres per a atendre 27.633 ànimes de comunió, i el de Vic, segons la relació de 1610, de 654 per a atendre 44.192 ànimes de comunió); en el conjunt de les diòcesis valentines la diferència entre la metropolitana –665 beneficiats sobre un total de gairebé 900 capellans per a un conjunt de 30.252 cases i 114.683 ànimes de comunió, de les quals 52.503 a la capital (1610)–<sup>70</sup> i les altres diòcesis molt més petites és notable –Oriola 110, Sogorb 17, Mallorca 250–. Les xifres per a Aragó són també en aquest cas molt inconcretes: a Saragossa-ciutat hi podien residir entre 400 i 560 beneficiats, en els arxiprestats –és, crec, el primer document oficial que a la Corona d'Aragó fa servir aquesta estructura administrativa; als altres bisbats es feia servir la dels deganats– de Daroca i Belchite eren només 23 i entre 40 i 60 respectivament, Albarrasí en tenia 44 sobre 100 capellans del bisbat, que atendien 7.489 ànimes de comunió, i Jaca 35, tots a la capital diocesana. Aquesta darrera diòcesi expressa clarament un dels problemes del clergat del moment: molts pobles petits no tenien rendes per a mantenir el rector i, per això, ell no dubta a ordenar periòdicament gent a títol de patrimoni (1601).<sup>71</sup> En la relació de Saragossa de 1593 l'arquebisbe Alfonso de Gregorio diu que està treballant per aconseguir la residència dels canonges i de les dignitats.

Tractat ja a la seu barcelonina del Congrés el tema institucional de la política de Felip II vers els antics ordes, vers el caputxins i vers els jesuïtes, faig només referència al resultat final, perquè és aquest el que ens dóna nous llocs de culte i de devoció pel poble.<sup>72</sup> Segons Robres, només durant el pontificat de Juan de Ribera van ser fundades al bisbat de València 83 noves *cases religioses* –68 de barons, amb predomini de franciscans (26 entre observants i recol·lectes), caputxins (13) i agustinians (8), i 15 de dones, amb predomini de les agus-

70. La relació de 1590 afirma que a la catedral se celebren diàriament entre 80 i 90 misses.

71. En la relació hi trobem una de les poques referències a l'actitud reformada dels clergues. Cf. n. 69.

72. Ignasi FERNANDEZ TERRICABRAS, «La reforma de las órdenes religiosas. Aproximación cronológica», en BELENGUER (ed.), *Felipe II*, vol. II, 181-204; Valentí SERRA, «Oposición del rey Felipe II a la implantación y expansión hispana de los franciscanos capuchinos», en *ibíd.* 205-218; i Ricardo GARCÍA CÁRCCEL, «Las relaciones de la monarquía de Felipe II con la Compañía de Jesús», en *ibíd.* 219-241.



tinianes (9)—, tenint present que fins a 1599 són 50 les fundacions i la resta fins al final del seu pontificat i de les dades aportades en la relació de 1610 en sabem fins i tot el nombre de religiosos que superava els 1.577, ja que desconeixem el nombre de membres dels ordes militars —119 monjos, 1348 mendicants, 110 clergues regulars—. En 1599, a la processó de la festa de Sant Vicenç Ferrer, el dia 19 d'abril, hi assistiren 852 religiosos.<sup>73</sup> Seguint en l'arxidiocesi de València, el bisbat d'Oriola, segons la relació de 1594, en tenia 22, també amb predomini dels franciscans (8), als quals se sumaren els jesuïtes, «adhuc adnitente episcopo»,<sup>74</sup> tot i que finalment va cedir fins i tot els delmes i un altre convent franciscà a Callosa de Sarrià; el nombre aproximat de religiosos era, segons la primera relació, de 250. A Sogorb la presència religiosa era, segons la relació de 1593, bastant pobra, d'acord també amb l'extensió i població del bisbat: franciscans (2), agustinians, jerònims, cartoixans i agustinians; en el primer terç del segle següent aquesta presència creixerà notablement. A les illes Balears eren 15 les cases religioses en començar l'episcopat d'Arnedo, que augmentaren a 25 en acabar el pontificat del bisbe Vich (1604), amb predomini franciscà (7 cases, de les quals cinc a Mallorca i dues a Menorca) —Arnedo com a comissari papal els passà tots de la conventualitat a l'observança (1567)—; els agustinians hi tenien dues cases; a Ciutat n'hi tenien els carmelites, trinitaris, mercedaris i jesuïtes; dels ordes monàstics quedaven els cistercencs i els cartoixans, ja que els jerònims n'havien marxat en 1499. D'entre els nouvinguts destaquen els dominics, que fundaren quatre cases, i els mínims, que en fundaren dues.

A Catalunya la situació en començar el regnat de Felip II era la següent: 77 monestirs, 54 canòniques, 48 cases d'ordes militars, 86 de mendicants i cap de clergues regulars, és a dir, un total de 265 cases religioses. En acabar el regnat, la panoràmica havia variat: s'havien fundat dos monestirs però se n'havien suprimit 23, no s'havia fundat cap canònica sinó que se n'havien suprimit 50, i de les cases d'ordes militars se n'havien tancades 9; en els ordes mendicants s'havien tancat 8 cases, però se n'havien fundades 56, de les quals 21 eren de caputxins i 3 de clergues regulars. La situació, doncs, en 1598 era de 56 monestirs, 4 canòniques, 39 cases d'ordes militars, 134 de mendicants i 3 de clergues regulars, amb un total de 236 cases religioses, és a dir, 29 menys que en 1555; però cal tenir molt present que els priorats benedictins i les canòniques tenien en aquells moments molt poca incidència en la vida religiosa de la població, ja que moltes vegades tenien un sol ocupant i, fins i tot, cap.<sup>75</sup>

73. Cf. ROBRES, *San Juan de Ribera*, 443-445.

74. Cf. CÀRCEL ORTÍ, *Historia de la Iglesia de Valencia*, 333.

75. Cf. *Catalònia religiosa. Atlas històric dels orígens als nostres dies* a cura de Joan BADA i Genís SAMPER, Barcelona: Unió de Religiosos de Catalunya – Claret 1991. Els mendicants presenten el següent nombre de cases: Franciscans (26), Caputxins (21), Mercedaris (15), Dominics (14), Carmelites calçats (13), Trinitaris (12), Carmelites descalços (8), Mínims (3), Servites (1). Els Jesuïtes tenien 3 cases.

Les dades que tenim per a Aragó són més escadusseres i sobretot les de Saragossa han d'acceptar-se amb molta reserva, especialment pel que fa al nombre, perquè no són dades exactes sinó referencials. La diòcesi metropolitana presenta 18 cases religioses, a més a més de la canònica regular del Pilar, amb un nombre aproximat que superaria per poc els 450. Jaca en tindrà tres en acabar el regnat de Felip II. Albarrasí tenia un convent de trinitaris a Royuela, amb 8 religiosos, i en aquest període s'instal·larien a la capital diocesana els dominics, que es farien càrrec de la parròquia de Santa Maria. Barbastre tenia a la capital diocesana convents de trinitaris, mercedaris i franciscans observants, i fora d'ella l'antic monestir de Sant Victorià, adscrit en aquesta etapa als benedictins.

En grau menor, lògicament, des del punt de vista pastoral, però no des del punt de vista devocional, cal recordar també les *cases religioses femenines*. Catalunya en tenia 39 en començar aquest període i acabà amb 36, ja que, si bé se'n fundaren 7, en foren suprimides 10. A València se'n fundaren en aquesta etapa una vintena –en la relació de Robres no figura clarament si són masculines o femenines–, Sogorb no en tenia cap i Oriola en tenia tres i se'n fundà una altra; les Balears en tenien 9 a Mallorca, d'elles 7 dependents del bisbe i 2 de clarisses, a les quals també pertanyia la de Ciutadella a Menorca. A les diòcesis d'Aragó, mentre que Albarrasí i Jaca no en tenen cap, Barbastre en té una de clarisses a la ciutat i Saragossa en té 7 i un beateri. Oriola crea en aquest període dos beateris subjectes a l'ordinari, que tindran més de 20 acollides, i a València –a les parròquies de Sant Esteve i de Sant Llorenç–, segons la relació de 1610, hi ha «emparedamiento de beatas», sense que es digui en quin nombre.

Menor rellevància pastoral tenien les *ermites*. Em refereixo a les que tenien ermità, que estava obligat a mantenir-hi alguna pràctica devocional i que normalment portava hàbit, tot i que en trobem de citades en les relacions de Saragossa, que, com sempre, ens diu sense precisar que n'hi ha moltes, mentre que el bisbe de Jaca ens diu les advocacions: del Roser, de la Victòria, de Ypas, de la Cueva, i les dedicades a Sant Jordi, Sant Miquel (Abós i Pont), Sant Joan (Arenys), Sant Marc, Sant Esteve, Sant Andreu i Sant Joan de Jerusalem; el bisbe de Barbastre diu que són «plures», afegint-hi que el poble les visita en temps de sequera i de tempestes. La de Tarragona de 1590 afirma que són 20 les ermites que es troben sota jurisdicció episcopal. A Mallorca els eremitoris havien tingut especial relleu fins al segle XV, però havien entrat en crisi i, durant aquest període, en quedaven només sis, que agrupaven de forma indistinta preveres i llocs, amb regles molt poc normatives.

Tots aquests punts devocionals ens condueixen lògicament al tema de les *confraries*. Les úniques relacions explícites en aquest tema són les de València, Sogorb i Oriola; les del Principat no en diuen res i les d'Aragó només ens diuen que són «moltes». A la ciutat de València, en la relació de 1610 n'hi figuren 44, la majoria de les quals estan vinculades als gremis, a Xàtiva són 12

i a Gandia són 8, però aquestes de lliure adscripció, i destaca en ambdós llocs la de la Sang, formada pels disciplinants del Dijous Sant. Oriola en té 12 entre la catedral i les dues parròquies i 14 a les esglésies de religiosos, mentre que a Alacant es diu que són «plures confraternitates»; arreu, com afirma també la relació de Sogorb, en aquesta època ja fora dels nostres límits cronològics, es parla de les confraries del Roser i de l'Eucaristia (Minerva) present en totes les parròquies, dada que després veurem corroborada per les aportacions de les visites pastorals. D'entre les més importants de València es destaca la de Sant Jaume, amb església pròpia i que es remunta al temps del rei Jaume I, la de Nostra Senyora dels Desemparats, amb «mucho número de cofrades», i la de Nostra Senyora de la Seu, dedicada als capellans malalts i vells, amb hostatgeria i capella pròpies (1610). A Sogorb, en canvi, la relació de 1613 parla de 6 confraries, però afegeix que «sunt pauperes et valde modicae considerationis» i a Albarrasí són només quatre les de la ciutat episcopal, però es diu que també n'hi ha a les 26 parròquies del bisbat.

La insistència dels decrets tridentins per aconseguir una *pietat docta* en els fidels es reflecteix també en les relacions. Gairebé en totes es compleix el decret sobre la predicació que es fa, a més a més dels diumenges i festius, en temps de Quaresma, i la relació de Jaca fa servir un adverbí, «multoties intra annum», per a indicar que a la catedral es fa freqüentment, i preferentment en el temps quaresmal. El mateix es pot dir de la catequesi. A Girona, segons la relació de 1601, s'hi troben ja les missions populars dels jesuïtes.

Fan referència explícita a l'existència del *canonge lectoral* i de l'exercici de les seves funcions docents a la catedral les relacions de Barcelona –assenyala també que els jesuïtes, els agustins, els dominics, els carmelites i, a partir de 1596, els franciscans observants tenen també ensenyament obert; recorda també la relació de 1596 que cert temps a l'any entre prima i tèrcia es fa lectura de la Sagrada Escripura i qualifica aquesta pràctica de «costum antiquíssim»–, Girona –per a canonges, preveres i clergues des de Sant Lluç fins a Nadal–, Tarragona i Oriola –ho fan diàriament, i aquesta segona fins i tot en alguns dies festius–;<sup>76</sup> Sogorb afirma que no té lectoral en la relació de 1593, però apareix ja en la de 1603; Girona en la relació de 1601 diu que no en té perquè el bisbe tria a la seva voluntat un canonge per a fer aquesta funció, i Albarrasí el fa constar en la de 1597, assenyalant també l'existència d'escola de gramàtica, institució que trobem als pobles del bisbat de Barcelona que tenien comunitat de beneficiats (Granollers, Vilafranca, Mataró, Sant Celoni, Caldes de Montbui, Sabadell, Terrassa, Esparreguera i Martorell). Ometo el tema de la creació dels seminaris, que està més relacionat amb la història institucional que no pas amb la religiositat popular, i que va tenir un camí feixuc, molt poques vegades coronat amb èxit en aquesta etapa.

---

76. Assenyala que en té dos, un dels quals es dedica a la predicació dels moriscos.

Un darrer aspecte reflectit en les relacions *ad limina* d'acord amb les instruccions tridentines i que influeix en la recepció del *sagrament de la penitència*, és la creació del canonge penitencier a les catedrals i, en alguns casos, també a les col·legiades (Alacant, 1601). El primer que apareix en la documentació és el de Barcelona (1567); seguiran després els de Tarragona, Oriola —es compromet a crear-lo en la primera vacant que es produeixi (1594)— Albarraquí i Jaca (1597) i Girona (1601); Tortosa diu que n'ha tingut dues vegades, però que ara (1594) no en té perquè depèn del mes de provisió; Sogorb, en 1603, dirà explícitament que no està creat; no en parlen Lleida, Urgell, Vic i València. El comentari curial en la relació de Saragossa de 1590 critica l'arquebisbe per no tenir-lo encara. Un costum referent a aquest sagrament el trobem citat en la relació tarragonina de 1597: els trinitaris i mercedaris certs dies a l'any donen l'absolució general sense confessió prèvia, dient que és un privilegi apostòlic.

De la *pràctica sacramental* se'n troben pocs reflexos. La relació de Tarragona de 1597 assenyala que el ritual romà ja s'ha difós —en aquest cas val per a tota la província, ja que parla com a metropolità— i demana a Roma que els rectors dels pobles puguin binar els diumenges i festius per poder atendre la gent que viu lluny de les parròquies i que no poden deixar ramats i cases sense guàrdia; la celebració es faria sempre «summo mane».

## 2. Les visites pastorals

Escapa, evidentment, a aquest treball fer una anàlisi de les visites pastorals de tots els bisbats de la Corona d'Aragó, però també és evident que cal fer-ne esment, si més no com a mostra de com reflecteixen la vida del poble fidel en aquest aspecte que hem anomenat de la religiositat. Els qui tenen experiència de treballar amb aquest tipus de documentació saben prou bé com és d'irregular, segons gust i sensibilitat del visitador, que era qui generalment la feia en nom del bisbe. Cal també tenir present que els decrets fan referència a mancaments que troba el visitador, cosa que vol dir, en principi, que aquest té com a punt de referència una norma, costum o obligació que permet no tant accentuar els mancaments com tenir indicadors de la pràctica devocional del moment.

La sèrie de cinc visites pastorals del bisbe de Mallorca Diego de Arnedo (1562-1572), que havia assistit a la primera etapa del Concili Tridentí, publicades per Lorenzo Pérez Martínez, ofereixen l'avantatge de presentar-ne una, la de 1562, prèvia a la proclamació de la reforma tridentina, que permet veure en les posteriors els canvis que s'han donat.

Seguint l'esquema del capítol segon, comencem per les dades sobre *parròquies*. La insistència es dona en dotar les parròquies, d'una banda, de rectoria propera a l'església, fins i tot a ciutat,<sup>77</sup> i amb la finalitat de poder urgir la

77. Així ho estableix la visita de l'any 1564 a la parròquia de Sant Miquel.

residència al rector, i de l'altra, que les rectories tinguin habitacions suficients –almenys dues– per a poder rebre el visitador. L'enfortiment del vincle entre fidels i parròquia es posa de relleu amb el salpàs, realitzat també a la ciutat, i amb l'obligació que, encara que estiguin lluny de la parròquia, un diumenge al mes i en totes les festivitats de Maria, dels apòstols, i en els temps de Quaresma i Pasqua han d'anar a missa a la parròquia, cosa que també tenia relació amb el fet d'escoltar la predicació i la catequesi, que tan sols eren obligatòries a les esglèsies parroquials; aquesta es feia tots els festius després de vespres i per Quaresma després de completes, a toc de campana (1565, diversos decrets), i per a aprofitar-la es mana als rectors de tenir en lloc ben visible del presbiteri la taula dels deu manaments per a facilitar que s'aprenquin de memòria. En algun cas, com a Sóller (1562), s'obliga el rector a tenir dos vicaris «peritos et doctos», dedicats un a l'ensenyament i l'altre a la catequesi; de fet, el bisbe Vich assimilarà aquest ensenyament a l'assistència al cor. Un altre dels nexes era la responsabilitat d'obrer, que no he trobat explicitada en la documentació d'Aragó i poc en la de València, càrrec elegit pel consell general de la parròquia, però que no sempre era ben acceptat, com ho demostra la peremptorietat amb què els visitadors urgeixen els electes a prendre possessió del càrrec; una de les possibles raons d'aquesta renuència es pot trobar en l'obligatorietat de donar comptes de l'administració en acabar-se el temps del càrrec –un any gairebé sempre– i la freqüència que apareix en els decrets de visita pastoral la crítica a la morositat en fer-ho, que s'estenia també als administradors o obrers de les confraries, administracions, altars o bacins. La mateixa morositat apareix en la repetició del manament episcopal sobre les deixes funeràries, de tal manera que s'urgeix a tenir a les parròquies, tal com prescrivia el Sínode de 1589, una persona dedicada a aquesta verificació –«procurador d'obres pies i dels pobres de Crist»–, i en altres s'estableix el peremptori termini d'un mes per a dipositar els diners per als funerals; més encara, s'arriba a manar que no sigui retirat cap cadàver si abans, per escrit, no es tenen firmats els béns destinats a llegats pietosos i posats en coneixement de l'advocat dels pobres. De fet, segons el decret de visita a Algaida (1570), eren bastants els feligresos que s'escapolien a l'hora de fer les seves aportacions a la parròquia, ja fos en les talles per obres, per a la llàntia del Santíssim, entre altres; l'ordre episcopal en algun cas va acompanyada de multa (10 lliures) per als contraventors, sobretot perquè són terratinents (Marratxí, 1570); també es nota reticència (Estallenc, 1571) per part dels joves a passar les bacines, i caldrà prescriure que aleshores correspon de fer-ho a la gent casada. Per a atendre millor els malalts, sobretot a l'hora d'haver de rebre el viàtic, es recorda, en molts pobles, l'obligació de tenir cavalcadura per a poder anar-hi «cum festinatione».

Finalment, no oblidem que és en aquest període que s'estendran i es faran obligatoris els llibres sacramentals –baptismes, matrimonis, defuncions–, la redacció dels quals –algunes vegades es diu fins i tot que la redacció ha d'ésser *in extensum*– és urgida per tots els visitadors; aquests algunes vegades hi afe-

geixen també el llibre *de statu animarum*, que evolucionarà en alguns llocs a les «llibretes de comunió».

El lloc privilegiat de referència parròquial és l'església, que es vol protegir com a *lloc sagrat*. El reflex de les disposicions canòniques abans citades hi és clarament palès: prohibició de jugar a pilota a la plaça sota pena de multa, que a Inca s'aplica als convents de monges (1572); amb una raó afegida (Costitx, 1568), que no es pot pujar a la teulada quan es penja la pilota; aquesta prohibició es fa extensiva al cementiri (Santanyi i Felanitx) perquè hi ha una creu i és, per tant, una irreverència jugar al seu davant; a l'interior de l'espai sagrat queda prohibit dormir-hi, menys encara si és davant del Santíssim; es reclama l'estricta separació entre homes i dones, s'ordena que ni els jurats quan portin les vares del tàlem no poden pujar al presbiteri, es recorda el silenci necessari en les celebracions litúrgiques i religioses en general (Sòller, 1562) i es diu a Felanitx (1570) que han de tenir dos «probi viri» per a mantenir la mainada en silenci, obligació que a Petra (1570) s'assenyala com a pròpia del mestre, a qui també es qualifica de «probus vir». En aquesta preservació de l'interior del sagrat, si d'una banda es vol salvar el presbiteri –lloc de l'altar–, de l'altra es vol també mantenir el cor per als preveres i es troben prescripcions rigoroses com la de Pollença (1565), on es prohibeix que fins i tot el campaner passi pel cor per a anar a la torre i que el cor ha d'estar tancat amb pany i clau, que tindran només els capellans i que sols el poden obrir per fer-hi la reunió;<sup>78</sup> els decrets dels visitadors barcelonins s'expressen de la mateixa manera i continuaran fent-ho durant tot el segle XVII. Aquesta preocupació per l'ordre afecta també els ornaments –fer-ne i reparar-los– i en general es recomana que es facin armaris en la visita de 1562. Cap a les acaballes del segle, el bisbe Vich, que havia acceptat de nou el cant de la Sibil·la la nit de Nadal a la catedral de Mallorca, suavitzarà la prohibició de les representacions a l'interior de les esglésies deixant-ho a l'arbitri del prelat o del seu vicari general.

Si, d'una banda, es vol preservar la sacralitat del lloc, de l'altra, lògicament, es vol també preservar la sacralitat de la *fiesta*, principalment de les festes «de precepte». El dia s'obre amb l'assistència a missa i es clou amb el cant de vespres i, en els dies més solemnes, també de completes. En quinze decrets de la visita de 1563 sobre els 36 de la part forana s'estableixen multes contra els qui treballen en dia festiu, citant expressament els traginers, i urgint els rectors que cobrin les multes i no les perdonin per motius d'amistat, perquè en cas de fer-ho l'import de la multa serà duplicat;<sup>79</sup> també els moliners de Manacor són

78. De fet, en el cor hi passava de tot: a Sineu (1563) laics i clergues orinaven en un racó del cor i el visitador pena amb excomunió tot aquell qui torni a fer-ho.

79. Cf. PÉREZ MARTÍNEZ, *Las Visitas pastorales de don Diego de Arnedo*; la multa és de 20 lliures i per als traginers pèrdua de la càrrega, que cal repartir una part a l'Hospital General de Palma, una part a l'obra de l'església i la darrera al rector, a fi d'estimular el cobrament. Quan no es tracta de traginers, la multa es redueix a 5 sous en la visita de 1568, en què encara s'insisteix sobre el tema.

condemnat a pagar 20 sous si treballen en dia festiu. Els botiguers, en canvi, tenen permís per a obrir les botigues després de migdia, és a dir, després de la darrera missa.

Els *sagraments* del baptisme i de la penitència, però sobretot el de l'eucaristia, ocupen també el seu lloc en els decrets dels visitadors. En el de la parròquia de Sant Miquel (Ciutat) es recorda que la competència de *batejar* la tenen en exclusiva el rector i el vicari, amb exclusió, per tant, de beneficiats i clergat regular (1564).

Pel que fa referència a la *penitència*, es troben algunes disposicions interessants sempre en línia d'assegurar-ne la recepció i verificar-la com a disposició en el decret de Manacor (1572), multant el rector amb 10 ducats per no haver-ne fet el recompte, a més a més de les que reclamen la presència de confessoris (Porreres, 1562; Felanitx, 1564), fins i tot de forma peremptòria (la Pobla, 1564). A Estallencs (1571) i a Banyalbufar (1570) s'ordena que hi hagi un prevere sempre disposat a confessar, degut a les incursions dels pirates, que d'una banda fan difícil el desplaçament i, per tant, es fa quan es pot, però també per a poder donar els sagraments (*sic*, genèricament i que per l'expressió usada potser fa referència al viàtic per si eren fets captius). Sense aquest motiu excepcional es mana en el decret de visita a la parròquia de Santa Eulàlia (Ciutat) que tant el rector com el vicari tenen obligació de confessar en tot temps, no únicament en el temps hàbil per al compliment pasqual.

L'*eucaristia* abraça diversos camps: la celebració (missa), la recepció (comunió), l'adoració (processó/exposició) i el viàtic. Tots ells apareixen en els decrets de visita amb major o menor intensitat. Fins al 5 de setembre de 1572, Mallorca feia servir el missal de la Tarraconense; a partir d'aquesta data, donada a conèixer el 5 de desembre, s'obliga a fer el canvi pel missal romà, que es va introduint a poc a poc degut a la despesa que significava. He esmentat ja algunes de les normes per a garantir l'assistència dels fidels a la missa completa, com recorda el visitador a Campos (1570), que el qui entra després de l'evangeli i surt després de l'elevació no compleix amb el precepte dominical, o bé el de la Pobla (1568), que imposa una multa de 10 sous a les dones que surtin abans de la benedicció,<sup>80</sup> en principi podríem dir que aquesta és la primera preocupació no circumscrita als dies festius, que ja eren molts, com hem vist en parlar del calendari; per això és lloada la pràctica introduïda a Lluçmajor (1570) de celebrar, els dies laborables, una missa pels difunts abans de l'aurora i que la gent després pugui anar a treballar. Es vol posar de relleu la missa parroquial i per això es prohibeix en alguns casos (Selva, 1563) que les confraries celebrin missa major als seus altars o capelles els diumenges i dies festius. En la línia de les mesures per a salvaguardar de supersticions la cele-

---

80. El text diu que són les dones les que més surten abans d'acabar la missa, cf. PÉREZ MARTÍNEZ, *Las Visitas pastorales de don Diego de Arnedo*, II, 568.

bració de la missa, trobem ja a finals de l'època (1598) la prohibició de les misses de Sant Amador.<sup>81</sup>

Pel que fa a la recepció (comunió), es prescriu a totes les parròquies en la visita de 1562 que s'ha de posar una «mappa ante pectus Christi fidelium dum Sanctissimum Sacramentum sumunt», com a signe de respecte i per a evitar la caiguda de partícules a terra; però una notícia important i significativa la trobem a Manacor (1570) en dir que «molts reben la comunió varies vegades a l'any».

El tercer diumenge de cada mes la confraria de la Minerva, que es va introduint progressivament al llarg d'aquest segle XVI, organitza la processó devocional al Santíssim Sagrament. A les darreries del segle trobem ja la disposició de fer exposició del Santíssim durant l'octava del Corpus i durant el trídium de Carnaval.

El combregar dels malalts, sobretot en cas de viàtic, és també present en la preocupació dels visitadors. He esmentat abans l'obligació de tenir calvalcadura per a poder anar-hi «cum festinatione». Ara em fixaré especialment en els aspectes de solemnitat que vol donar-se. A Ciutat (parròquia de la Santa Creu, 1564) es diu que tots els actants en el portar el combregar, fins i tot els qui porten el tàlem, són preveres, i els acompanyants porten el ciri de «na Pareta Benania». A la part forana, la prescripció és de dos homes, per delegació dels jurats, que són els qui en tenen el compromís, els qui acompanyen el Santíssim, sense que els designats s'hi puguin negar, sota pena de 20 ducats; però també es determina que cal variar-los anualment (Santa Margarida, 1564). A Montuiri el visitador mana fer 20 ciris per a l'acompanyament (1572). A Benissalem el visitador blasma el costum de donar 4 diners a cada capella per acompanyar el portar el combregar, perquè sinó no hi anaven (1572).

Una de les formes de pietat popular que es manifesta amb força en aquest període de la Contrareforma és la *devoció mariana*. En la primera visita de Diego de Arnedo (1562-1563) ja s'hi troben manifestacions, que s'accentuen en les altres visites. Si a Valldemossa, com en molts altres pobles, els dissabtes se celebra la missa votiva de la Mare de Déu i en molts altres llocs es fan celebracions sabatines<sup>82</sup> marianes –completes i salve a la posta de sol–, arreu irromp amb força la devoció a la Mare de Déu, sota l'*advocació de la Rosa i del Roser*, de vegades unides, com testimonia el visitador a Sóller (1570) en dir «invocatione del Roser cum rosa in manu». La confraria es va establir progressivament –l'afirmació es pot fer extensiva a tota la Corona d'Aragó– i, com diu el visitador de Lluçmajor (1570), «maxima cum devotione». En molts indrets l'església parroquial és petita i es busca com ubicar-hi la capella, l'altar o simplement la imatge; la solució que s'aplica en bastants casos és la de treure

81. Eren trenta-tres, dedicades: 3 a la Santíssima Trinitat, 7 als Goigs de Maria, 5 a la Creu de Crist, 9 als Àngels, 3 de rèquiem, i 1 a evangelistes, apòstols, màrtirs, confessors, verges i continents.

82. Aquesta expressió, *sabatina*, quedarà incorporada a la pietat popular com una funció religiosa dedicada a Maria i encara avui dia és usada en molts indrets de Catalunya.



la imatge d'un sant,<sup>83</sup> «a Montuiri el retaule de sant Roc, perquè és vell (1570), a Sineu és sant Bartomeu qui cedeix el lloc a la nova devoció (1572)», i dedicar el lloc a aquesta devoció. Responsable d'aquesta devoció és la confraria del Roser, que progressivament es fa present en totes les parròquies, no sols de Mallorca sinò també de tota la Corona d'Aragó. D'altra banda, en 1571 Bernat Crespí funda la Congregació Mariana, que serà agregada a la Congregació romana en 1586, quan ja tenia 80 membres, i, vinculada als jesuïtes, serà arreu la gran difusora de la devoció mariana a partir de la Contrareforma.

Això em porta a esmentar les *confraries*, l'expressió més genuïna de la religiositat de la Contrareforma que es preocupa tant d'aspectes litúrgics com d'aspectes populars. L'anàlisi de les visites a les parròquies mallorquines dona un total de 14 confraries a Ciutat i 31 a la part forana, confraries que cal afegir a les de la Minerva i el Roser. De les de Ciutat, quatre estan dedicades a Maria, una sota l'advocació de la Pau, i estan destinades a preveres i laics; quatre dedicades a sant Pere i sant Bernat conjuntament, que estaven obertes a homes i dones,<sup>84</sup> i en tenen una a sant Eloi (per als orfebres), l'arcàngel Miquel; les altres quatre estan situades a les esglésies sufragànies no parroquials i són la de la Santa Fe, sant Cristòfor –de la qual es diu que és molt pobra i que els confreres de la Santa Fe, que està a l'església d'aquesta invocació, els ajudin– i les altres dues, sense nom, estan a les esglésies de Sant Antoni de Viana i de Sant Antoni de Pàdua. També a la part forana les advocacions marianes són les més esteses –11, de les quals quatre dedicades a l'advocació de l'Esperança, dues a l'Assumpció, 1 a la Nativitat (dona almoïna de 2 diners al sacerdot que va a donar la unció dels malalts) i les quatre restants a Maria<sup>85</sup>–; segueix la del Corpus Christi (5) –no s'ha de confondre amb la de la Minerva, tot i que en alguns casos podria absorbir-la–; sant Antoni –de gener (abat) i de juny (Pàdua)– en té tres i dues en tenen sant Jordi i les Ànimes del Purgatori; l'arcàngel Miquel, les santes Llúcia i Anna, i els sants Sebastià, Jaume –aquesta es funda com a escissió dels joves de la del Corpus Christi a Alaró– Cosme i Damià, Joan, Cristòfol en tenen una. Per poblacions el mapa geogràfic de les confraries a Mallorca seria: Alaró (5), Bunyola i Pollença (4), Manacor (3), Muro (2) i una les parròquies de Valldemossa, Lluçmajor, Campos, Sineu, Sóller, Artà, Selva, Alcatx, Sa Pobla, Campanet i Inca. En gairebé tots els decrets de visita s'hi troben normes per als obrers com a administradors: el clavari té l'obligació de fer cada diumenge l'acpta i després inscriure en el llibre el resultat, i també en molts casos els manaments dels visitadors fan al·lusió a la qualitat dels ornaments o bé manen que siguin renovats. Se'ls prohibeix d'organitzar balls i deixar entrar a l'església amb motiu de les festes trompetes i «jutglars» (1570, en moltes

83. En la visita de 1570 es nota especialment aquesta preocupació per les imatges i retaules.

84. La de la catedral tenia cura d'un petit hospital per a capellans malalts o impedits.

85. Per ser ben exactes, podria ser, almenys així passa en aquest temps a les parròquies de Catalunya, que algunes d'aquestes advocacions fossin títols propis de confraries del Roser.

parròquies). En algunes es distingeix entre els «membres de ciri», que és un nombre fix, i els adscrits, sobre els quals no es limita el nombre, per a tots i totes les quotes giren a l'entorn dels 8 sous anuals.

Per acabar aquest dibuix sortit dels decrets dels visitadors, cal dir que en gairebé totes les parròquies es troba condemnada la *blasfèmia*, castigada a més amb una multa que varia entre 20 sous i 5 lliures. Per tal de combatre-la, s'estendrà la festa del Nom de Jesús (1 de gener), mesura que també trobem a Barcelona, fins i tot en etapa anterior, i devoció molt propagada pels jesuïtes.

#### IV. TRETS CARACTERÍSTICS DE LA RELIGIOSITAT<sup>86</sup> EN AQUEST PERÍODE

##### 1. *Religiositat cristocèntrica*

No crec que es pugui posar en dubte que la religiositat de la Contrareforma a les Esglésies de la Corona d'Aragó era, en primer lloc, *cristocèntrica*. El cristocentrisme havia estat un dels elements forjadors de la nova espiritualitat des dels temps de la flamenca *Devotio Moderna* –plasmada en la *Imitació de Crist*– i, malgrat ser culturalment de signe contrari, l'havia reclamat amb força l'humanisme cristià (recordem la famosa regla 22 del *Manual del cavaller cristià* d'Erasme de Rotterdam). El luteranisme havia reivindicat Jesucrist com a «únic mitjancer» en contraposició a les altres mediacions defensades pel catolicisme i que per la seves formes externes –reliquies, imatges, indulgències– havien estat blasmades pels reformadors. Trento reafirmà aquest cristocentrisme, que podia haver quedat enfosquit, però mai oblidat, perquè forma part de l'essència més pregona del Cristianisme.

Les festes de la Creu, la de maig i la de setembre, tan vinculades al cicle agrari, són també expressió de la centralitat de Jesucrist en la devoció popular, i en aquest període s'hi afegeix el nom de Jesús, també festa del Senyor, que es difon com a festa i com a confraria.

##### 2. *Cristocentrisme eucarístic*

Aquest cristocentrisme contrareformador se centra principalment, com no podia ser d'altra forma, en l'*eucaristia*, més en concret en la devoció al *Cos* i a la *Sang* de Crist. Són indicadors d'aquesta devoció els punts següents:

---

86. Religiositat no és sinònim de vida cristiana; la religiositat pot conviure amb actituds bastant –per no dir força– allunyades dels comportaments que es desprenen de l'evangeli de Jesucrist. Comparar les mostres de religiositat i els comportaments és sempre un treball necessari en la investigació de la història de l'Església, sobretot si aquesta s'entén com a Poble de Déu.

a) La celebració de la missa: purificada de ritus que podien desfigurar el seu sentit, solemnitzada amb profusió de llums i d'ornaments i sacralitzada per a preservar-la de qualsevol dimensió que pogués semblar profana. Aquesta celebració és motiu de deixes, de fundacions, d'encàrrecs personals, amb el convenciment que la missa és la clau de la porta del cel per als difunts, però que també ajuda els vius.

b) La recepció de l'eucaristia urgida pel precepte pasqual establert anteriorment, el compliment del qual es vol garantir per tots els mitjans, no exclosos els coactius; aquests no sempre es demostraren eficaços i que potser no calia que s'haguessin dut a terme.<sup>87</sup> Tampoc no es pot oblidar que la comunió pasqual exigia la prèvia confessió –celebració del perdó i crida a la conversió–, però cal tenir també present que la comunió s'estimula per mitjà de pràctiques no normatives sinó purament devocionals: guanyar una indulgència o un jubileu exigeix sempre la confessió i la comunió, variant el tercer element –almoïna, dejuni, etc.–; celebrar una festa de la confraria comportava gairebé sempre la comunió, com prescrivien moltes de les normes fundacionals.

c) L'adoració té diverses manifestacions. El franciscà caputxí Josep Rocafort introduïa a Barcelona entre 1580 i 1584 la devoció de les Quaranta Hores ininterrompudes d'adoració al Santíssim. La ràpida difusió dels caputxins pel Principat primer i després per tots els territoris de la Corona d'Aragó, malgrat la ja esmentada oposició de Felip II, difongueren aquesta pràctica; el terciari franciscà Diego Pérez de Valdivia l'estengué a funcions de desgreuge pel Carnaval.<sup>88</sup> La confraria de la Minerva, vinculada a la Romana i present en gairebé totes les parròquies en acabar el segle XVI, cuidava no sols de l'antiga festa anual del Corpus, sinó que també l'ampliava a cada tercer diumenge de mes, organitzant la processó eucarística. A València, com una forma específica i significativa a la vegada, Juan de Ribera instaurarà «els dijous del Patriarca» perquè –com escriu Cárcel Ortí– «todos los jueves del año habían de ser día del Corpus en la iglesia del Patriarca».<sup>89</sup> A poc a poc aquesta dimensió d'adoració s'imposaria sobre la dimensió de recepció, sobretot a partir de la irrupció del corrent jansenista, que es pot considerar en certa manera com el punt final de la religiositat de la Contrareforma.

d) La difusió de la devoció a la Sang de Crist amb la instauració de confraries posades sota aquesta advocació i que acollien, generalment, grups de disci-

87. Segons PÉREZ MARTÍNEZ, *Las Visitas Pastorales de don Diego de Arnedo*, a Mallorca tothom anava a guanyar el jubileu (1561) perquè així ho havia manat el virrei Guillem de Rocafull. A Mallorca els jubileus eren freqüents perquè l'almoïna s'aplicava a la redempció dels captius fets pels pirates.

88. Cf. Andrés DE PALMA, «Los capuchinos de Cataluña y el fomento de algunas devociones populares», *Analecta Sacra Tarraconensia* XXVIII (1955) 159-173.

89. Cf. Vicente CÁRCEL, «Los jueves del Patriarca», *Analecta Sacra Tarraconensia* XXVIII (1955) 229-244 i en concret 243.

plinants<sup>90</sup> o persones que prestaven especial atenció als condemnats a mort mentre estaven en capella, tot anant al lloc de l'ajusticiament, cuidant-se del seu enterrament i procurant la celebració de misses per les seves ànimes.

### 3. *Religiositat mariana*

Fa més de quaranta anys que Josep M. Coll escrivia que «a partir sobre todo de la victoria de Lepanto apenas quedó parròquia en Cataluña, pequeña o grande, que no tuviera su altar y su cofradía del Rosario».<sup>91</sup> La divulgació del llibre de Jeroni Taix *-Llibre dels miracles del Roser 1540-* és un clar testimoni de la presència pre-tridentina d'aquesta pràctica devocional vinculada a l'orde dominicà que s'estén arreu, i el que hem dit en el capítol anterior ho confirma per a tota l'etapa posttridentina. A l'àrea de la província valenciana, també a Mallorca com abans he esmentat, es fa notar amb molta força l'advocació de l'Assumpció i es va obrint pas també la de l'Immaculada.

D'altra banda, moltes de les advocacions marianes aniran lligades a la maternitat de les dones. Advocacions com l'Expectació del part, de la Llet –en alguns llocs, de la Mamella–, dels Ous, de Gràcia, etc., amb capelles i altars que tenen com a obreres dones, són també freqüents.

### 4. *El santoral*

L'etapa papal del Renaixement no havia estat gaire propícia a les canonitzacions. Per això els sants que han aparegut al llarg d'aquestes pàgines són de l'antic santoral. El poble cristià els venera, però es fa difícil determinar a partir de quin moment. Crec que un camí a seguir en una investigació més aprofundida sobre el tema hauria de passar per la relació entre les esglésies matrius i les fundades segons les etapes de la recuperació dels territoris caiguts en mans musulmanes. A poc a poc, els sants en la devoció popular van ser fixats a partir de les preocupacions del poble, principalment en les grans catàstrofes, com podrien ser la pesta i la sequera. Així naixien els *vots de poble*, convertits moltes vegades en ermites, que eren fonts d'aplecs i trobades populars, i que apareixen en la documentació episcopal més pels estralls morals que podien cau-

90. Cf. M. Milagros CÁRCEL ORTÍ, «Aportación al estudio de las cofradías valencianas del siglo XVI: la cofradía de la Sangre de Alcoy», en *Corrientes espirituales en la Valencia del siglo XVI (1550-1600)*. *Actas del II Symposium de Teología Histórica*, Valencia 1983, pp. 391-401. Aquest volum és d'especial interès per a aspectes de la Contrarreforma a València, que escapen a aquest article.

91. Cf. Josep M. COLL, «Apóstoles de la devoción rosariana antes de Lepanto en Cataluña», *Analecta Sacra Tarraconensia* XXVIII (1955) 245-254.

sar que no pas pels inconvenients doctrinals. L'etapa contrareformadora ampliaria el santoral, i això portaria noves devocions, amb totes les seves conseqüències pràctiques –confraries, capelles, altars–, que si, d'una banda, estimularien novament l'art cristià, de l'altra, repetirien la imatge replicada pels reformadors del segle XVI i que tornarà a ser criticada pels jansenistes del segle XVII i blasmada pels il·lustrats del segle XVIII.

No crec que calgui repetir en aquestes conclusions la importància de les *confraries* com a motor de la religiositat de la Contrareforma, però certament sense elles aquesta seria en gran part inexplicable.

Joan BADA ELIAS  
 Legalitat, 36-40, 4-1  
 E – 08024 BARCELONA

### Summary

The article is concerned with those aspects which, following the application of the decrees of the Council of Trent, shaped Catholic piety. It takes into consideration two areas: that of the liturgy regulated by ritual ordinances and that of the more informal and spontaneous popular expression. The geographical scope covers all the territories of the Aragon crown, and the chronological period is that of the reign of Philip II, once the Council has taken (1563-1598). The documental sources are chiefly the provincial Councils and diocesan Synods on the one hand and, on the other, the decrees of the pastoral Visits and the accounts of the *ad Limina* Visits presented in Rome.